

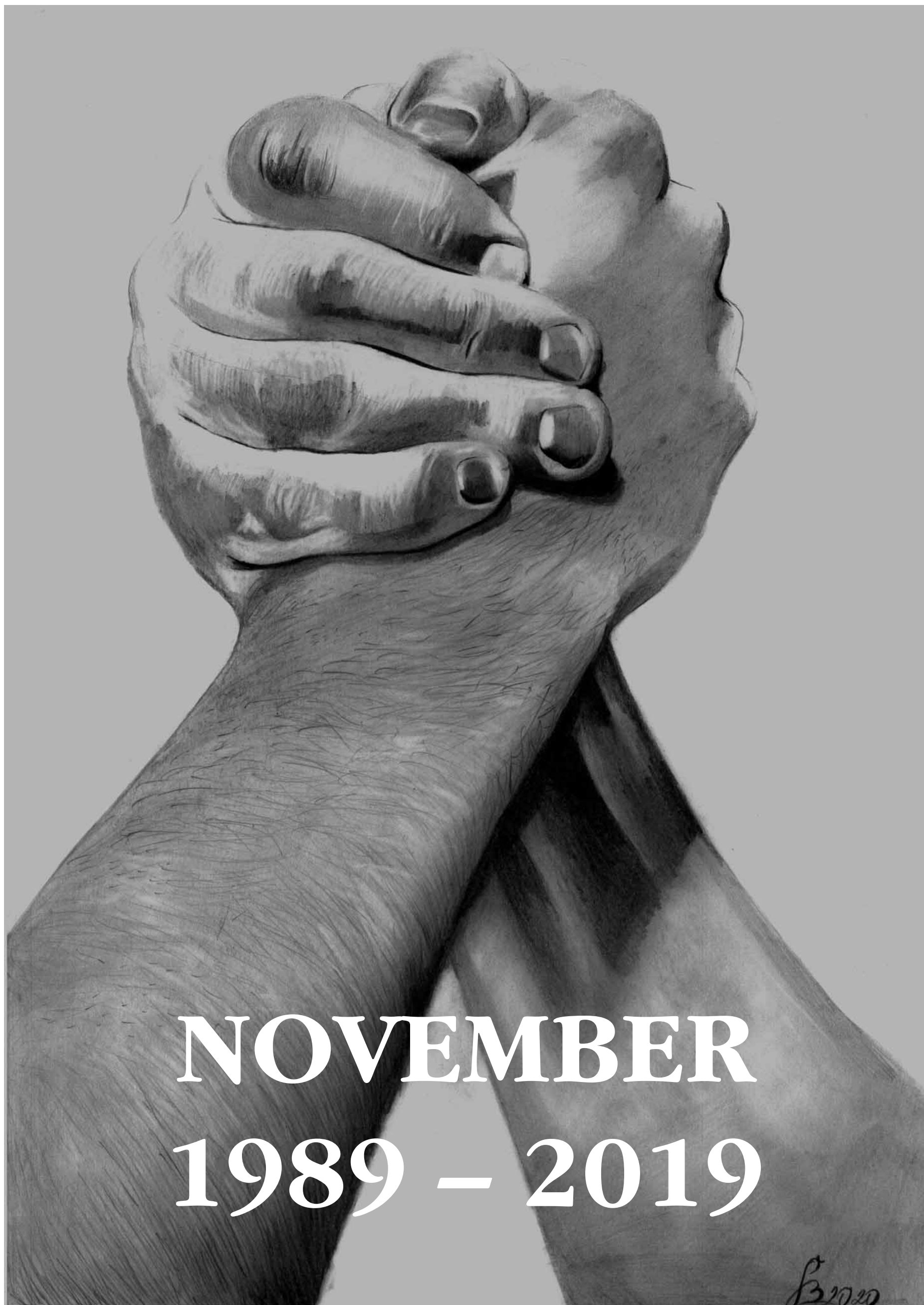
Romano Lil

Rómsky nový list – nezávislé kultúrno-spoločenské noviny Rómov na Slovensku

5-6/2019

Ročník 29

Nepredajné

NOVEMBER
1989 – 2019

♦ Ilustrácia: Šarlota Bořtová

Tridsať rokov v demokracii

V novembri 2019 ubehlo tridsať rokov, odkedy naše životy žijeme v demokracii. V novinách sme preto pripravili rozsiahlu anketu, v ktorej ľudia tých tridsať rokov hodnotia. Čo nám to dalo, čo nám tie roky vzali? Je to aj zamyslenie nad tým, že v mnohých prípadoch sa nám, Rómom, podarilo presadiť si časť zo svojich národnostných práv. Na druhej strane je mnoho oblastí, kde sa to za tri desaťky rokov nikam nepohlo a situácia sa zhoršila.

Výraznejšie sme nepokročili v problematike rómskych osád, tie nám pribúdajú. Aj napriek investičným akciám (výstavba infraštruktúry, stavba bytov nižšieho štandardu) sa situácia skôr zhoršuje, ako zlepšuje. Aktuálny pohľad na stav rómskych komunít na Slovensku prináša Atlas rómskych komunít 2019.

Za tridsať rokov nemáme napríklad plnohodnotné národnostné školstvo. Existuje iba zopár škôl, kde sa vďaka iniciatíve ich zriaďovateľov rómsky jazyk a rómske reálie vyučujú.

Tridsať rokov v demokracii nám dalo aj možnosti podnikat, vzdelávať sa, odísť za hranice Slovenska a žiť tam nový život. V tomto období sa v obciach na postoch starostov a poslancov objavuje čoraz viac Rómov. Hovorí o tom Albín Cina, ktorý na lokálnej úrovni pomohol viacerým do komunálnej politiky. Mladý študent Peter Sivák zas v rozhovore prináša svoje ambície pracovať v aplikovanom výskume.

Ilustrácia na titulke znázorňuje akýsi „súboj“ Rómov a Slovenska. V niektorých oblastiach sme v pretláčaní zatiaľ prehrali, v niektorých vyhrali, v mnohých oblastiach je to nerozhodné.

Fotografie z nášho archívu sú spomienkou na niektoré dôležité udalosti.

Kedže špeciálne vydanie novín vychádza koncom marca 2020, kedy bojujeme s ochorením COVID-19, na strane 24 prinášame aj informácie, ako sa pred ochorením chrániť.

Roman Čonka, šéfredaktor Romano nevo fil

Anastázia Balážová

Anastáziu Balážovú zabil v Žiline v noci z 19. na 20. augusta 2000. Bolo niečo po tretej v noci. „Pozabíjame vás, vy gummy čierne!“ kričali útočníci. Ako prvá dostala ranu bejzbalovou pálkou 19-ročná Stela, po nej Mária, ktorá mala 16. Nasledoval úder 11-ročnej Saskii a po nej dostalo palicou aj Máriino dvojča Marcela. Všetky do hlavy. Ranu do hlavy dostala aj ich mama Anastázia. Upadla do kómy, z ktorej sa nikdy neprebrala. O dva dni v nemocnici zomrela. Mala pomliaždenie a opuch mozgu.

Protestujeme

„V žiadnom prípade nebudeme súhlasiť, že je tu rómsky národ. To je absolútna volovina. Sú to cigáni, ktorí kradnú, lúpia a rabujú,“ povedal Ján Slota, primátor Žiliny, predseda SNS a poslanec NR SR dňa 5. marca 1999 na mítingu HZDS a SNS v Kysuckom Novom Meste.

(red)

Nielen rómske osady volajú SOS

Písal sa rok 1991 a v jednom z prvých čísel vyšla aj táto správa. Ministerstvo výstavby a stavebníctva SR poverilo štátny podnik RATIO, aby uskutočnil program revitalizácie a modernizácie obytného prostredia vo vytvorených lokalitách.

„Bývanie na Slovensku nie je v poriadku. Medzi skutočne havarijné patria aj rómske osady a medzi nimi vedie smutné prvenstvo – aspoň podľa toho, čo som videl – osada Rudňany. Pokúsime sa ich zaradiť do nášho programu. Bývanie by sme chceli riešiť komplexne. Nielen výstavbou domčekov, ale aj riešením zamestnanosti, vytvorením priestoru pre sociálnych pracovníkov, zlepšením zdravotnej starostlivosti,“ povedal architekt Marián Hanzalík po svojej druhej pracovnej ceste po Slovensku.

Aká je dnes realita v Rudňanoch? Zmenilo sa niečo zásadné v tejto obci za tridsať rokov? Okrem nasadenia pomáhajúcich profesií (sociálny pracovník, asistent učiteľa, asistent osvetly zdravia) závislých na projektových výzvach Rudňany výrazný posun vpred nezaznamenali.

(red)

V Jarovniciach budú v škole etnicky rozdelené triedy

„Biele“ deti sa budú učiť vo svojich triedach miestnej materskej školy. Tak rozhodlo na základe tlaku „bielych“ rodičov obecné zastupiteľstvo.

(red)

LNITIM A NA NÁŠTADISTOM A DOMATROU

(red)

Tragická udalosť v Žiar nad Hronom, kde v piatok 21. júla prívrženci hnutia skinheads okrem iných výčtov poliali horľavinou a zapálili 18-ročného rómskeho chlapca, opäť so veľkou náhľadnosťou pripomenúť prírodnosť ľudu, ktorý sa u nás niekedy baptizuje – extrémizmu, rasovej neznášanlivosti a xenofóbie. Žia-

Upálenie Mária Goral

V piatok 21. júla 1995 prívrženci hnutia skinheads obbili a následne poliali horľavinou a zapálili 18-ročného Mária Goralu zo Žiaru nad Hronom. Mal hlboké popáleniny na 60-tich percentách tela, zraneniam po desiatich dňoch podľahol. Polícia obvinila 16 ľudí. Hlavný obvinený dostal 6 rokov, ďalší dvaja 27 a 8 mesiacov. Väčšina dostala len podmienené tresty.

(red)

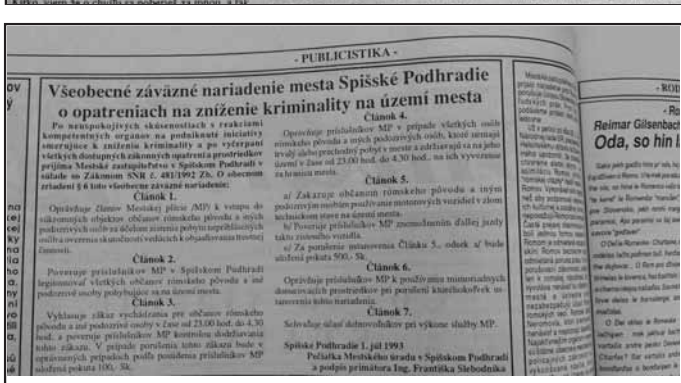
NIELEN RÓMSKÉ OSADY VOLAJÚ SOS.

Husle s tromi srdcami

V prvom ročníku novín bola uverejnená rozprávka od najvýznamnejšej rómskej spisovateľky Eleny Lackovej. Rozprávka pre deti vyšla v slovenskom a rómskom jazyku, pričom pokračovanie mala v ďalších vydaniach Romano nevo fil.

(red)

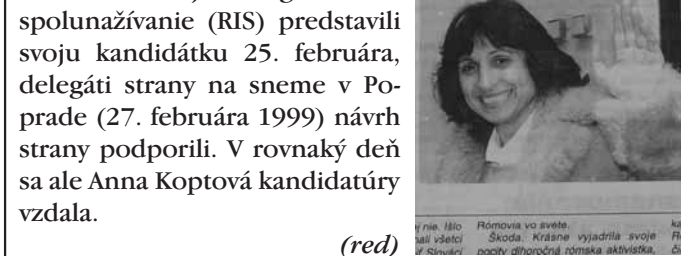
Zákaz vychádzania pre Rómov
Mestské zastupiteľstvo v Spišskom Podhradí prijalo v júli 1993 všeobecne záväzné nariadenie tohto znenia: „Vyhlasuje sa zákaz vychádzania pre občanov rómskeho pôvodu a iné podozrivé osoby“

(red)

Rómsky starosta Luníka IX
V komunálnych voľbách 1998 boli zvolení šiesti rómski starostovia. Jedným z nich bol aj Jozef Šaňa, ktorý prevzal Mestskú časť Košice Luník IX. V histórii tejto mestskej časti tak ide o prvého rómskeho starostu. Jozef Šaňa bol po roku 1989 určité obdobie poslancom mestskej časti, ale aj zástupcom starostu. Svoje starostovanie skončil v roku 2001.

(red)

◆ NOVEMBER 1989 - 2019. Foto: M. Žarnayová

Anketa

1. Čo nám November '89 dal – aké príležitosti, aké možnosti?

2. Čo nám v kontexte uplynulých tridsiatich rokov vzal?

3. Akú máte víziu do ďalších rokov?

Jolana Saltiel – súkromná podnikateľka, Senec

1. Bol to pomyselný štart do života a zmenilo mi to život k lepšiemu, nakoľko sa otvorili hranice. Už 21. novembra 1989 som začala pracovať ako čašníčka u pána Markoviča v Rakúsku, v meste Baden. Práca v Rakúsku mi pomohla hlavne finančne, dokonca som sa tu aj vydala za môjho dobrého manžela, ktorý už bohužiaľ nežije.

2. November 1989 mi nič nevzal, ale naopak dal. Boli obdobia, kedy som žila z výplaty do výplaty a bola som veľmi chudobná. Ale verila som v seba a v to, že dokážem svoj život posunúť k lepšiemu a využiť všetky možnosti, ktoré nám sloboda priniesla.

3. Veľmi by som si priaľa do budúcnosti, aby rasizmus u nás nebol taký rozšírený, ako je to teraz. Bola by som rada, aby ľudia videli našu spoločnosť v reálnej situácii a uvedomili si, že musíme všetci bojovať proti rasizmu, aby naše deti a vnuci nemali žiadne problémy s rasizmom a diskrimináciou.

Vlado Badžo – vodič, Kežmarok

1. November 1989 nám podľa mňa dal len biedu, poníženie a rasizmus, lebo pred rokom 1989 sme sa s týmito problémami nestretali v takej miere, ako teraz. Čakali sme, že sa náš život zlepší a dočkali sme sa opaku.

2. A čo nám revolúcia v roku 1989 vzala? Hlavne prácu v masovom meradle. Rómovia vo všetkých oblastiach priemyslu stratili prácu ako prví. Logicky sme tak prišli aj o sociálne istoty, s ktorými sme ráтали a nemysleli si, že o ne príde.

3. Aká je moja vízia do budúcnosti, to je ťažké povedať. Podľa mňa je hlavné zmeniť celý systém a viac ho prispôbiť potrebám bežných ľudí. Je nevyhnutné investovať do školstva a sociálnej oblasti, lebo bez sociálnych istôt nemôže existovať humánna demokratická spoločnosť.

Martina Pokošová – kontrolórka kvality, Malacky

1. Revolúcia v novembri 1989 nám dala tie najdôležitejšie veci, bez ktorých podľa mňa človek nemôže byť šťastný, a to slobodu a možnosť prezentovať svoj názor bez toho, aby sme sa museli báť perzekúcií za naše politické, náboženské a iné názory. Nikto nemá pocit, že ho niekto obmedzuje či prenasleduje.

2. Ako nám November '89 veľa dal, tak nám na druhej strane aj vzal. Rómom hlavne zobral pocit rovnocennosti, a tiež sa vytratila ľudskosť medzi ľuďmi.

3. Moja vízia do budúcnosti znie, že sa musíme konečne okrem slobodného vyjadrovania a slobody pohybu hlavne naučiť byť ľuďmi. Bolo by pre nás všetkých dobré, keby sme posudzovali človeka nie podľa jeho farby pleti či rasy, ale podľa toho, aký v skutočnosti je. Ak sa to naučíme, máme šancu žiť v slobodnej občianskej spoločnosti.

Darina Diošiová – koordinátorka práce s mládežou, Sliač

1. November 1989 mi priniesol možnosť slobodne sa učiť napríklad angličtinu. Zastihol ma na konci základnej školy, takže po príchode na strednú už bol anglický jazyk automaticky v ponuke. V treťom ročníku sme dokonca mali lektora z USA, čo by pred rokom 1989 určite nebolo možné. Znalosť angličtiny mi otvorila dvere k ďalšiemu vzdelávaniu, novým kontaktom, vyššiemu sebavedomiu pri cestách do zahraničia, či komunikácii so svetom prostredníctvom internetu. Priniesol aj slobodu názoru, prejavu, čo som sa však musela pár rokov učiť. Keď je človek naučený nemať názor a neprotirečiť, musí sa to doslova naučiť od základov.

2. Uplynulých tridsať rokov mi vzalo časť mojich ideálov. Nehovorím, že som si všetko predstavovala takzvané ružovo, beztak som dúfala, že sa vyhneme začiatočníckym chybám pri budovaní demokracie. Čakala som, že sa poučíme od krajín, ktoré touto cestou prešli a že budeme po rokoch útlaku k sebe viac prajní a úprimní. Ktovie, možno je skúsenosť s demokraciou neprenosná a každá krajina si tým musí prejsť a vyrovnáť sa s pozitívami aj negatívami. Rozhodne som dúfala, že rýchlejšie a lepšie dosiahneme inklúziu – predtým sme to síce tak nevolali. Nemyslela som si, že po tridsiatich rokoch tu stále bude toľko neznášanlivosti voči iným národom a národnostiam, že ľudia so zdravotným znevýhodnením budú stále odrezaní od bežných služieb alebo kultúry. A už vôbec som nečakala, že aj po tridsiatich rokoch slobody a možnosti prosperovať budú v našej krajine hladné deti...

3. S mladými ľuďmi vo mne rastie nádej, že sa staneme nielen geograficky, ale aj mentálne európskou krajinou. Verím, že mladí ľudia zužitkujú možnosti, ktoré sú pre nich k dispozícii na štúdium, prácu, trávenie voľného času. Rada by som ich podporila v tom, aby nielen brali, ale aj dávali spoločnosti niečo nové, dobré, udržateľné. Rada by som bola v takej krajine, ktorá si je vedomá dobra a krásy, ktoré si nesie z histórie a ktorá sa poučila z nesprávnych krokov a dbá, aby sa neopakovali. Raz by som chcela zažiť, aby sme tu boli všetci ozaj s pocitom domova a mohli v dobrých podmienkach rozvíjať svoje talenty. Aby nebolo spoločenskou senzáciou, keď sa mladá Rómka stane právničkou alebo mladý Róm lekárom, ale aby to bola bežná záležitosť.

Michal Oláh – vysokoškolský profesor, novinár, sociálny pracovník, Bratislava

1. November 1989 mi dal v prvom rade pocit oslobodenia spod napätia, ktoré sme v našej širšej rodine počas detstva a dospievania cítili. Ako včera si pamätám prvú cestu do Hainburgu v Rakúsku so sto dolármi vo vaku, za ktoré sme si kúpili prvé dva kazetáky, červený a čierny. Prvé očarenie bolo teda z materiálnych vymožeností. Potom to bola slobodná možnosť cestovať. Pár rokov po revolúcii som už trávil pol roka vo francúzskej dedine Taizé, silvestrovské sviatky v Mníchove a Paríži, kde si pamätám ten zvláštny, neznámy pocit multikulturalizmu. Bol to až duchovný zážitok z „iných svetov“, čo považujem za jednu z najväčších príležitostí Novembra 1989, slobodné spoznávanie sa a konfrontácia s inakosťou.

2. Ak sa pýtate na niečo pozitívne z bývalého režimu, o čo nás rok 1989 pripravil, tak si na nič nespomínam možno preto, lebo ma revolúcia zasiahla len v puberte. Pašované nemecké noviny pre opapu, bony po päť korún, drahý Tuzex, adorované plechovky Fanty a Pepsi Coly rozložené na nábytku, stanica ORF, na ktorej sme videli úplne iný svet Západu, nedostupnosť niektorých tovarov, nemožnosť slobodne cestovať a počúvanie protirečivých pesničiek Karla Kryla vo mne ako chalanovi zanechali veľmi trpkú pachuť odporu voči totalitnému režimu.

Čo však bolo iné, neviem či lepšie, bol náboženský život. Chodili sme na stretnutia po bytoch v Lamači s tajnými kňazmi a rehoľnými sestrami, čo nášmu presvedčeniu dávalo pocit tajomna a istej výlučnosti. Vďaka nej sme sa už ako deti vedeli sústrediť na to podstatné v duchovnom živote. Myslím, že dnešné deti tento pocit ťažko zažijú. 17. november 1989 nám vzal pocit duchovnej súnáležitosti. Ale možno je to už len spomienkový optimizmus.

3. Imro Kertész trefne hovorí, že komunizmus je utópiou a fašizmus praxou, ktoré zlúčili stranícke hnutia a moc, čím učinili z komunizmu fašistickú prax. Dedičstvo tejto praxe sa tu medzi nami usídlilo a občas presiakne na povrch pri únosoch a vraždách. Chcem pre naše deti i ostatných ozajstnú demokraciu a nie jej paródiu, akú tu vďaka mečiarizmu a ficizmu s požehnaním kasínových oligarchov zažívame. Mojou víziou je pomáhať tomuto procesu, čo znie síce ambiciózne, verím však, že ak sa svojou troškou ku tejto vízii pripojíme všetci uskutočňovaním hodnôt desatora, tak toto komunisticko-fašistické myslenie porazíme.

Anna Gabčová – asistentka osvetu zdravia, Holíč

1. V prvom rade možnosť žiť v slobodnom štáte. November 1989 nám dal právo vyjadrovať nahlas svoj názor, máme slobodu pohybu a môžeme vidieť a navštevovať vyspelé štáty. Zmena systému nám ponúkla možnosti na podnikanie, môžeme pracovať v zahraničí a slobodne o sebe rozhodovať.

2. Pre mnohých ľudí bol November 1989 prelomom, ktorý im zobral prácu, pocit bezpečnosti, aj tie najzákladnejšie sociálne istoty. Veľa ľudí prišlo o bývanie a nezamestnanosť sa stala úplne bežným javom, hlavne v našich komunitách. Počas posledných tridsiatich rokov sa medzi majoritou a Rómami zvýšila miera nenávisti a predsudkov, a po niekoľkých desaťročiach od konca druhej svetovej vojny tu opäť vypukol problém extrémnej chudoby v sociálne vylúčených rómskych komunitách.

3. Mám skôr pranie ako víziu – aby tu nebola extrémna chudoba, nezamestnanosť, aby si každý mohol zarobiť na svoj chlieb každodenný. Bola by som šťastná, keby si ľudia uvedomili, že všetci sme si rovní. Chcem, aby sa naši ľudia nemuseli báť o budúcnosť svojich detí a mohli žiť v bezpečí.

Elena Cinová – Metodicko-pedagogické centrum Prešov

1. Za najväčší prínos revolúcie z roku 1989 považujem väčšiu zaangažovanosť Rómov do vecí verejných. V 90-tych rokoch boli založené dôležité vzdelávacie a kultúrne inštitúcie: Katedra rómskej kultúry v Nitre, Rocepo v Prešove, divadlo Romathan v Košiciach, printové a neskôr audiovizuálne médiá. Vznikli politické subjekty. Väčšia váha sa prikladá na implementáciu rómskeho jazyka. Viac Rómov pracuje na pozíciách, ktoré by pred rokom 1989 získať nemohli. Otázne je, ako samotní Rómovia dokázali tieto možnosti využiť, nie pre svoj vlastný prospech, ale pre celú komunitu.

2. Vznikli tri subkultúry. Rómovia, ktorí nepotrebujú pomoc od štátu, žijú a pracujú plne integrovaní s majoritou. Je tu časť Rómov, ktorí pracujú a pritom k svojmu bytiu potrebujú aj komunitu. Asi najviac osemdesiaty deviaty rok zastihol nepripravenú skupinu Rómov, ktorých dnes nazývame marginalizované komunity. Táto skupina stratila vnútornú motiváciu meniť svoju životnú situáciu, čo považujem za nebezpečné. Možno by bola vhodná aj otázka, čo nám vzali roky pred novembrom 1989, pretože prvej vyššie spomínanej skupine zobrali vlastnú identitu.

3. Blížia sa voľby 2020 a kandidáti z radov Rómov kandidujú za rôzne strany. Predpokladám, že šancu získať mandát majú dve kandidátky. Vkladám nádej na zmenu práve pri presadzovaní našich práv na politickej úrovni. Ísť do voľieb ako samostatná strana vidím ako utópiu. Venujem sa vzdelávaniu a vidím nádej, že sa zníži percento žiakov zaraďovaných do špeciálnych škôl. Za posledných desať rokov sa mierne zlepšil postoj učiteľov k žiakom z marginalizovaných komunít. No len samotné vzdelávanie detí a žiakov nestačí. Ľudia potrebujú prácu a následne možnosť získať peniaze investovať, napríklad do bývania.

Viliam Rác – robotník pracujúci v zahraničí, Ra-povce

1. Od novembra 1989 sa veľa vecí zmenilo. Otvorili sa nám hranice, nastala sloboda slova, máme možnosť slobodne si zvoliť vládu aj miestnu samosprávu. Medzi možnosťami, ktoré nám zmena v novembri 1989 priniesla, patrí aj práca v zahraničí. Nevnímam to ako nejakú privilegovanú možnosť na ľahký zárobok, pretože pracovať v zahraničí je drina a v dnešnej dobe aj bohužiaľ mnohokrát nutnosť, ak človek chce slušne prežiť.

2. Prišli sme o veľmi veľa, pretože Slovensko bolo do roku 1989 vo väčšine oblastí sebestačné. Táto doba nám priniesla aj uponáhľanosť, človek si mnohokrát nedokáže nájsť čas na rodinu a priateľov. Pamätám si časy, keď si ľudia na dedine chodili pomáhať, to v dnešnej dobe už neexistuje. V súčasnosti to funguje tak, že sa zamkneme doma a chceme mať pokoj, chýba vzájomná ľudská spolupatričnosť. V podstate sme teraz viac izolovaní, ako pred rokom 1989. Dnes nám hocičo môže beztestne rasisticky nadávať. Napriek všetkým negatívam mali Rómovia pred rokom 1989 v spoločnosti lepšie postavenie a aj možnosti na postupné vyrovnanie sa majorite a integráciu. Aj keď musím povedať, že aj predtým platilo, že ak chcel Róm niečo dokázať, musel byť dvakrát lepší. No mali sme väčší pocit rovnocennosti, dnes ľudia musia z mnohých regiónov odchádzať za prácou do zahraničia a rozpadávajú sa rodiny.

3. Našu budúcnosť vidím skepticky. Neviem si ani predstaviť, čo bude ďalej. Odišiel som za prácou do zahraničia a doma sme si povedali, že je to asi na tri roky. Som tu už osem rokov a aj keby som sa chcel vrátiť domov, neviem, či by som si našiel robotu. Ak to takto pôjde aj na politickej scéne, Slovensko určite nedopadne dobre. Ľudia nemajú dôveru v políciu, justíciu, verejnú politiku a podnikateľské prostredie. Spôsobuje to, že väčšina ľudí je skeptická a mnohí sa prikláňajú na stranu extrémistov.

Slávka Husárová – projektová manažérka, Dublin

1. V prvom rade je tu možnosť slobodne vyjadriť svoj názor a náboženskú príslušnosť bez obáv z dôsledkov. Máme možnosť štúdia a práce v zahraničí, možnosť cestovať. Podľa mňa sa zlepšila kvalita prostredia, v ktorom žijeme a potravín, ktoré jeme. November 1989 nám dal možnosť slo-

♦ Začiatkom roka 2004 vláda SR výrazne znížila sociálne dávky. Na východnom Slovensku došlo v niektorých obciach k rabovaniu obchodov. Na ukludnenie situácie bola nasadená aj armáda. Foto: M. Žarnayová

bodne sa angažovať v politike a komunitných projektoch. Pre mňa je November 1989 aj symbolom otvorených hraníc, rovnako geografických, tak aj intelektuálnych, a tiež svetom takmer nekonečných možností.

2. Naozaj si neviem spomenúť na nič, čo nám November 1989 vzal. Možno len chuť banánového Granka, ktoré sa po revolúcii nejakú vytratilo.

3. Svet a spoločnosť musí ďalej pracovať na zrovnoprávňovaní menšín, musíme sa snažiť o rovnaké postavenie žien a mužov v spoločnosti. Čaká nás boj proti populizmu a novej vlne fašizmu, a to všetko v kontexte klimatickej hrozby a prebiehajúcej technologickej revolúcie, ktorá pravdepodobne zmení svet, ako ho dnes poznáme. Túžim a dúfam, že tieto zmeny budú poháňané humanizmom a jeho hodnotami, namiesto sebeckých záujmov jednotlivcov na čele tých najmocnejších štátov.

Ivan Veselý – občiansky aktivista, Praha

1. Každá zmena moci prináša zisky aj straty. V prvej dekáde po roku 1989 sme boli svedkami neutešeného stavu Rómov vo všetkých oblastiach života. Konferencie, semináre a naivný idealizmus sa prejavil v prvých vládnych koncepciách riešenia problémov občanov rómskej národnosti. Túto dobu charakterizovali projekty neinvestičného charakteru, ktoré nemali výrazný plošný dopad, ale naštartovali proces sebauvedomenia Rómov ako národnostnej menšiny.

V druhej dekáde sa problémy rómskej menšiny postupne prenášali na medzinárodnú úroveň z pragmatického dôvodu, že sa postkomunistické krajiny uchádzali o členstvo v Európskej únii. Vylepšovali sa stratégie, usporiadavali medzinárodné konferencie na vládnej úrovni. Do tohto procesu vstúpila Svetová banka a Open Society Foundations. Výsledkom tohto procesu boli harmonizované stratégie integrácie Rómov v nových členských krajinách EÚ. Je

nutné podotknúť, že toto obdobie by sa dalo nazvať ostrovom pozitívnej deviácie.

V tretej dekáde prebiehali programy z Európskeho sociálneho fondu, napríklad sociálne bývanie, ale výrazným spôsobom sa nedotkli väčšiny rómskych občanov v ťažkej sociálnej situácii. Príklady dobrej praxe mali dobrý PR, ale nikdy sa vo väčšine prípadov nestali systémovým nástrojom vládnych politík a v postkomunistických krajinách neboli faktorom pre zlepšenie kvality života Rómov. Sme svedkami postupného obmedzovania národnostného a kultúrneho rozvoja rómskych občanov. Po rokoch nastupuje plazivá asimilácia rómskeho obyvateľstva. Medzinárodné inštitúcie zodpovedné za ľudské práva a práva menšín sa mlčky prizierajú na implementáciu moderných foriem útlaku rómskeho obyvateľstva.

2. V ekonomickej oblasti je nutné podotknúť, že Slovensko ešte stále žije z toho, čo bolo postavené pred rokom 1989. Montážne podniky síce prispeli k zvyšovaniu hrubého domáceho produktu, ale výrazným spôsobom sa podľa mňa nedotkli každodenného života väčšiny obyvateľstva, a už vôbec nie života Rómov. Transformácia priniesla vysokú mieru nezamestnanosti. Žiadna vláda od roku 1989 dôsledným spôsobom nerobila aktívnu politiku zamestnanosti. Povinná robota „na panskom“ za 63 eur je impotentným nástrojom populistickej vládnej politiky a nemá požadovaný účinok na úspešné uplatnenie sa Rómov na pracovnom trhu. Uvedené indikátory uvrhli väčšinu rómskeho obyvateľstva do chudoby. Diskriminácia, rasizmus a v poslednej dobe neonacizmus sa stávajú súčasťou verejného života.

Jozef Červeňák – prezident Asociácie rómskych mimovládnych neziskových organizácií na Slovensku, Roštár

1. O pozitívnych dôsledkoch Novembra 1989 sa dá napísať veľa. Sedemnásty november by mal byť aj dôvodom na

úvahy o tom, v čom sme zlyhali. Žiadne prevraty a revolúcie nikdy nie sú vstupenkami do raja, ako si to mnohí z nás jednoducho predstavovali. Demokracia rajom nie je, je to len možnosť vyberať si cesty do budúcnosti a usilovať o lepší život a ním meniť aj svet. Vyššia perspektíva národnosti spojená so slobodou pohybu je najvyššia známka a úžitok celej spoločnosti po novembri 1989. Zároveň nikdy v dejinách SR nemali slovenskí Rómovia ako národnosť taký vnútropolitický, ale aj medzinárodný vplyv a kontrolu nad vlastným osudom spoločne so štatutárnym národom, ako dnes. Sme členovia EÚ, NATO, eurozóny. Svet, ktorý aj Rómovia svojimi rozhodnutiami (vysoká účasť vo voľbách, strany, organizácie, školy) spoločne po roku 1989 stvorili, mohol a mal byť citlivejší voči sociálne slabším.

2. Namiesto sociálnej spravodlivosti a inklúzie, o ktorú sme sa snažili a snažíme sa aj dnes, máme veľa sociálne vylúčených, chorých, starých, hendikepovaných, ľudí bez domova. Chudoba, nenávisť voči Rómom a narastajúci fašizmus je daň za našu politickú neschopnosť o jednotu rómskej národnostnej menšiny na Slovensku.

3. To všetko závisí od politického vývoja slovenskej spoločnosti aj s naším príspevom, rozhodnutím či našou podporou. Samotné začleňovanie Rómov, nedostupnosť vysokoškolského vzdelávania, narastajúce počty rómskych osád, vysoká nezamestnanosť, čierna práca, emigrácia spojená s hľadaním lepšieho života, strach, narastajúci fašizmus – toto dúfam už nebude vízia Slovenska. Denný boj o prežitie a ľudskú dôstojnosť, narastajúce počty v nápravo-výchovných ústavoch, detských domovoch, resocializačných zariadeniach pre mladistvých. Verím, že toto všetko raz bude len spomienkou na zlé časy a nastanú časy prosperity, ľudskosti a dôstojného spolunažívania. Postupne pribudne vysoká účasť na vzdelávaní mladých Rómov, v oblasti verejnej politiky budeme môcť dôstojne a citlivo ovplyvňovať mnohé tvoriace sa zákony pre spoločný rozvoj spoločnosti. Rád by som zaželel Slovensku a našim Rómom veľa dobrého a pozitívneho, ale som realista a čo nevidieť šesťdesiatnik, ktorý už niečo prežil a videl. Musíme vychovať silnú generáciu mladých odhodlaných politikov, právnikov, zástupcov Rómov vo všetkých oblastiach, ktorí budú čerpať aj z našich skúseností.

Mária Hušová – novinárka, t. č. na rodičovskej dovolenke, Mladá Boleslav

1. Umožnil nám zblížiť sa s okolitým svetom, slobodne cestovať a spoznávať ho. Dnes to mladej generácii príde samozrejmé, ale ak by sa nestalo to, čo v Novembri 1989, žili by sme naďalej v bubline s veľmi obmedzenými možnosťami. Mnohí mi hovoria, že život bol lepší, mali sme prácu a nebolo to za komunizmu až také zlé, ako sa dnes hovorí. Práca je veľmi dôležitá, živí nás, ale človek má aj potrebu slobodne sa realizovať, vyjadriť svoj názor. Chce sa spolupodieľať na rozhodovaní v záležitostiach, ktoré sa ho bytostne dotýkajú a to bolo v ostrom konflikte s komunistickou ideológiou. Ja žijem v byte, kde sa až dodnes zachovalo memento tej doby, keď ste mali všetko nadiktované. Bývam v podnájme, takže zmeny v byte robiť nemôžem. V kuchyni je držiak na tyč na záclony. Má úchyt iba na jednu tyč, takže môžete poviesť iba záclonu alebo iba záves. V obývačke je držiak na dve tyče, takže zavesíte záclonu aj záves. Aj tieto maličkosti nám ukazujú, že v komunizme vám nadiktovali, že v kuchyni budú iba záclony a v obývačke si môžete zatiahnuť aj záves. Aj toto je tak výpovedný detail, že pochopíte celú nezmyselnosť doby pred rokom 1989. Vždy, keď veším záclony, nadávam na komunistov, ktorí aj tento nezmysel vymysleli.

2. Napriek tomu, že Nežná revolúcia bola nevyhnutná a oslobodila nás, musím konštatovať, že sme za to zaplatili dosť vysokú cenu. Sloboda slova na veľké nešťastie takmer ihneď otvorila dvere pre návrat extrémizmu a fašizmu. Nikdy nebudem súhlasiť s tým, že sloboda slova je aj slobodou šíriť zlo, nenávisť a porušovanie ľudských práv. Dnes vedíme ťažký boj o to, aby našu krajinu neviedli a neovládali nacisti. Demokracia sa stala takou bezmocnou, že sa dáva zneužiť ako bezmocná a hlúpa obeť. Fašisti sa do nej vkradli trójskym koňom a náš právny systém im to s pokorou umožňuje. To je to najhoršie, čo sa mohlo stať. Skoncovali sme s komunizmom, aby sme umožnili návrat nacistov, ktorí vyvraždili našich predkov, susedov, priateľov?

3. To vzhľadom k dnešnej kritickéj situácii, kedy je ohrozená demokracia, ale aj naše životy, absolútne neviem povedať. Obavy sú silnejšie než dobré očakávania.

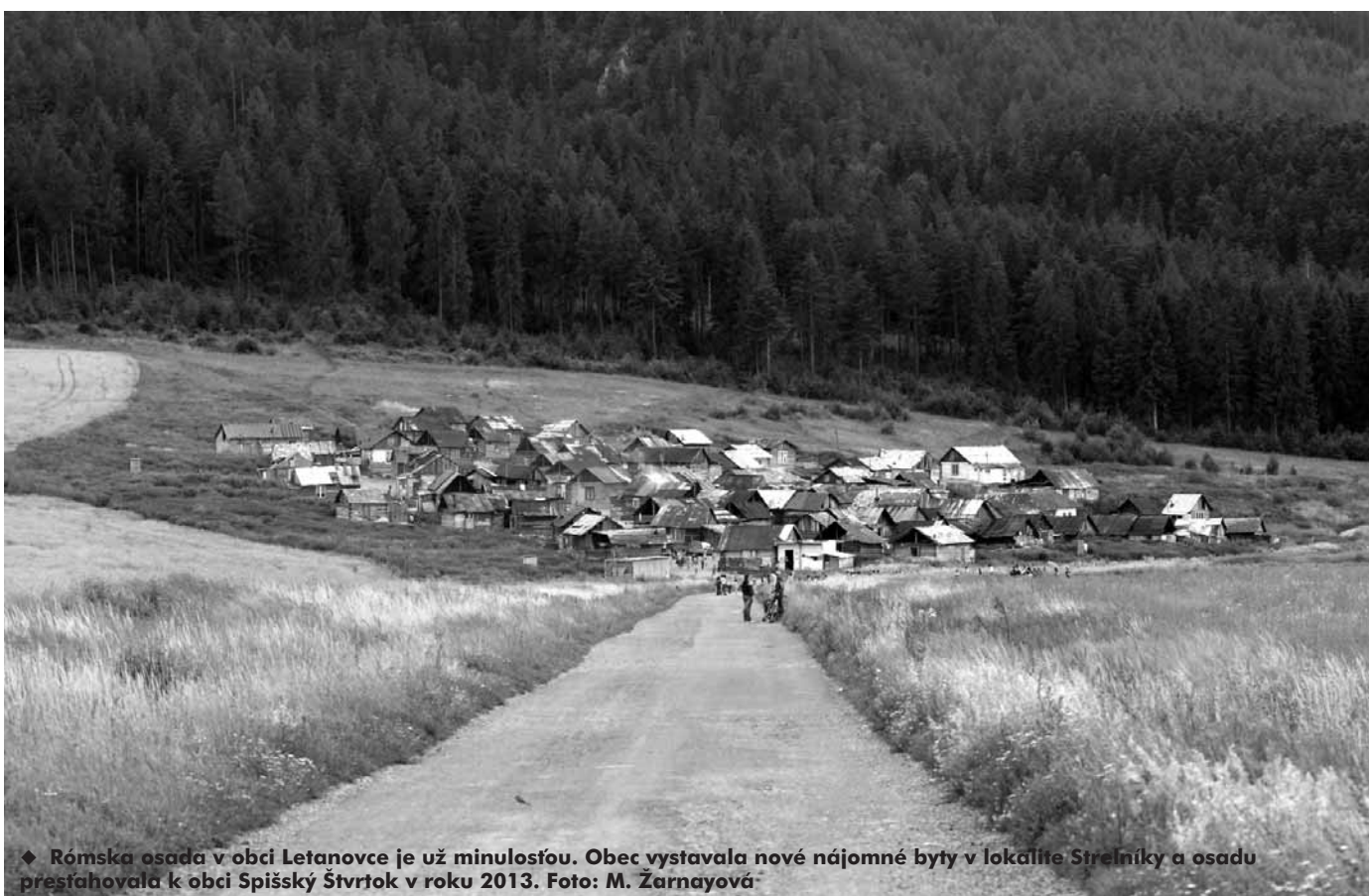
Zoltán Vaňo – dôchodca, Košice

1. Zmena nám priniesla hlavne demokraciu, ale ľudia si mysleli, že to bude o niečom inom. Je fajn, že každý môže podnikáť a môžeme si voliť vládu, ale nemôžeme zatvárať oči pred tým, že zmena nám okrem pozitív priniesla aj mafiu, drogy, rozkrádanie, privatizáciu, bezdomovcov, samovraždy, kriminalitu.

2. V prvom rade nám vzal prácu, hlavne Rómom, ktorí boli ako prví prepustení. Logicky predali byty, pretože ne-

♦ Ilustračná fotografia. Foto: M. Žarnayová

♦ Rómska osada v obci Letanovce je už minulosťou. Obec vystavala nové nájomné byty v lokalite Strelníky a osadu presťahovala k obci Spišský Štvrtok v roku 2013. Foto: M. Žarnayová

boli schopní platiť nájomné. Veľa ľudí aj preto opustilo Slovensko, pretrhli sa rodinné väzby.

3. Nevidím to ružovo. Veľmi sa rozmohol fašizmus a rasizmus, je tu zlý stav zdravotníctva, chýba spravodlivosť, školstvo nefunguje tak ako má. Naozaj máme veľa čo zlepšovať.

Milena Maková – sociálna pracovníčka, Banská Bystrica

1. Mala som vtedy štrnásť rokov a chodila som do ôsmej triedy základnej školy. Po sedemnástom novembri sa zmenilo veľa. Pamätám sa, že sme s rodičmi každú chvíľu pozerali v televízii prenosy z námestí, kde ľudia štrngotali kľúčmi a žiadali slobodu a demokraciu. Nerozumela som tomu, čo chcú. V rodine sa zmenili témy diskusií, už sa nerozprávalo len o bežných veciach, ale o tom, že aj my, Cigáni (Rómovia), sme v tejto republike, že máme svoje práva, že sa chceme mať lepšie. Začali sa zakladať rómske politické strany, organizovať akcie, školenia, zakladali sa neziskové organizácie. Ja som dostala príležitosť byť súčasťou týchto procesov. Zmeny po roku 1989 mi dali príležitosti, ktoré mi zmenili život.

Na vysokej škole som konečne dostala odpovede na otázky, na ktoré mi nikto dovtedy nevedel odpovedať. Kto my, Rómovia, sme, odkiaľ sme prišli, akú krásnu máme kultúru, životné hodnoty a čo nás spája. Tieto poznania mi dali veľa a vravím si, že byť Rómkou nie je hendikep, ale pridaná hodnota. Myslím si, že keby neprišiel sedemnásty november, tak by sa nerozvíjal tretí sektor, nemali by sme Romano nevoľil, stredné školy so zameraním na rómsku kultúru, katedru rómskej kultúry, na vysokých školách by sa neštudovali rómske špecifikácie, nemali by sme štandardizovaný rómsky jazyk a veľa iných príležitostí.

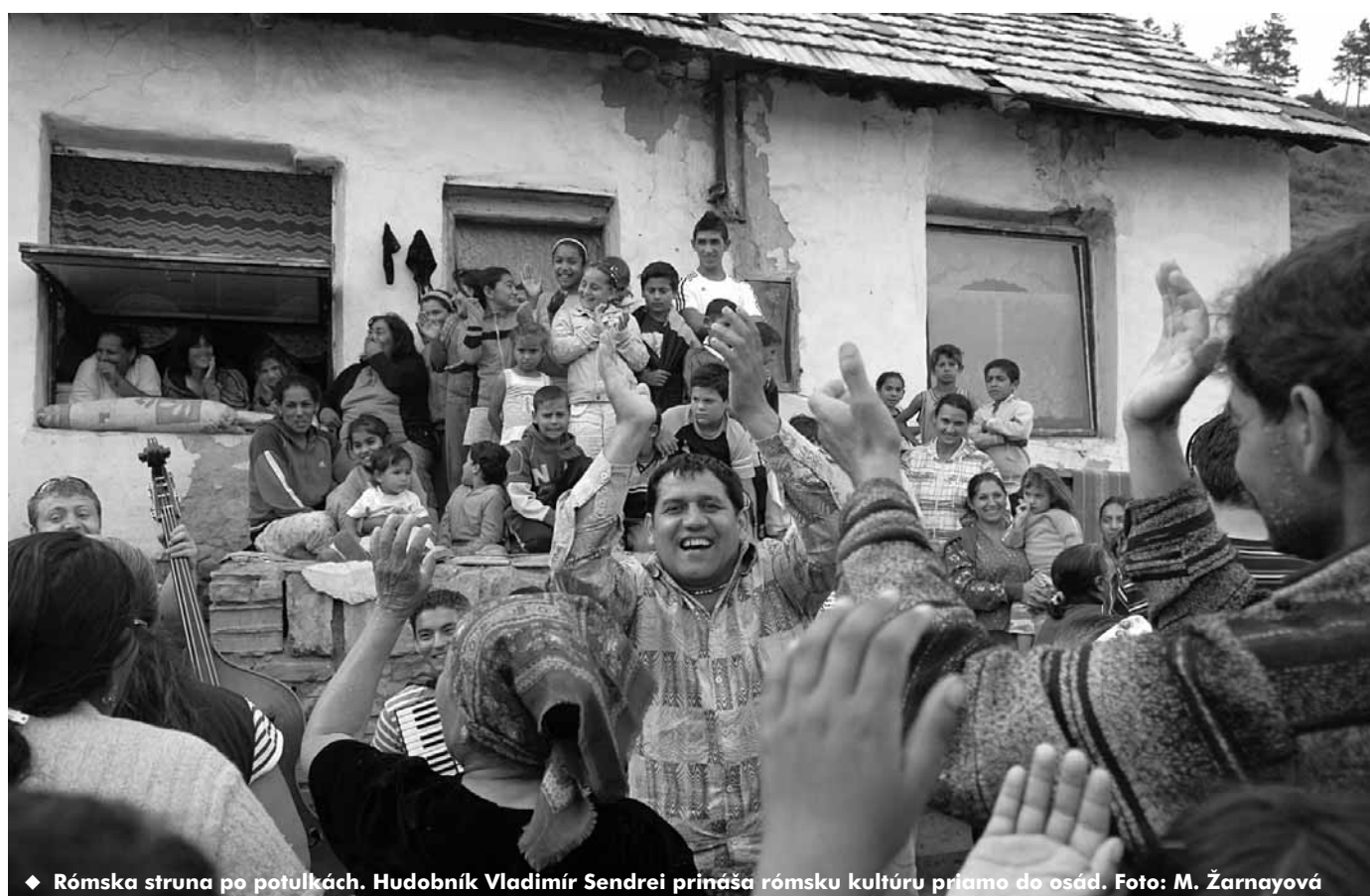
2. Rómovia boli medzi prvými na zozname prepustených. Školy prestali vyvíjať tlak na potrebu študovať. V pra-

xi to znamenalo, že prepustení rodičia nemali peniaze na zaplatenie si nájomov, predávali byty a sťahovali sa späť do rómskych osád k príbuzným. Rómovia prestali dbať na potrebu štúdia, nakoľko vznikol náhradný systém – pobranie dávky v nezamestnanosti, čo sociálny systém umožňoval. Takýmto spôsobom sa vytvorila generácia bez pracovných návykov. Dnes máme v okrajových častiach viacgeneračnú chudobu.

3. Som sociálna pracovníčka a svoje povolanie beriem ako poslanie. Napriek nepriaznivej situácii sa snažím pomáhať ľuďom, ktorí moju pomoc potrebujú a Rómovia sú často mojimi klientmi. Budem tak, ako doteraz nápomocná pri procesoch, ktoré hľadajú riešenia na zlepšenie našej situácie. A čo určite najbližšie urobím je, že pôjdem voliť. Nechcem, aby môj hlas prepadol strane, s ktorou nesúhlasím a už tobôž nie, aby môj hlas získali kotlebovci.

Ladislav Vasil – dôchodca, Košice

1. V deň generálneho štrajku som zorganizoval v práci partiu dobrovoľníkov, ktorí boli na podobnej frekvencii, zohnali sme vlajku Československa a pochodovali po vtedajšej Leninovej ulici pred vedeckú knižnicu na štrajkové zhromaždenie, ktoré viedol už dnes nebohý herec Peter Rašev. Bola ukrutná zima, no cítil som úžasnú atmosféru, nadšenie a spolupatričnosť. Tento deň bol pre mňa zároveň definitívnou štartovacou iskrou na budúcej ceste, dovtedy som sa aktívne stretával s ľuďmi, väčšinou umelcami, ktorí proti komunistickému režimu mali veľké, až zásadné výhrady. V nasledujúcich dňoch v roku 1989 sme sa stretávali s kolegami z rôznych závodov v mojej kancelárii, kde sme vytvorili podnikový štáb Verejnosti proti násiliu, na čelo ktorého ma zvolili. Už vtedy sa komunisti snažili dostať medzi nás svojich „eštebáčikov“, čo sme rázne odmietli. Moje cesty tak dostali novú dimenziu. Po tridsiatich rokoch som šťastným starým otcom, žijem pestrý seniorský život

♦ Rómska struna po potulkách. Hudobník Vladimír Sendrei prináša rómsku kultúru priamo do osád. Foto: M. Žarnayová

♦ V roku 1992 vzniklo na Slovensku profesionálne rómske divadlo Romathan. Funguje dodnes. Na fotografii sólisti divadla v hre Carmen. Foto: M. Žarnayová

v milovanej krajine, venujem sa muzike, mladým rómskym talentom, pracujem v komisii kultúry pre mesto Košice, zároveň bojujem proti rasizmu a nie je mi ľahostajný politický stav našej krajiny. Cesta k demokracii a slobode totiž nemá konca.

2. Výdobytky Nežnej revolúcie je potrebné chrániť. Vláda jednej strany bola nahradená parlamentnou demokraciou, Československo sa pripojilo k vyspelej svetovej demokratickej spoločnosti, kde platia ľudské práva. Nežná revolúcia totiž so zmenou režimu priniesla nové výzvy. Zrazu sa otvoril priestor na súkromné podnikanie vo všetkých oblastiach, otvorili sa hranice. Ľudia, obrazne povedané, rozbili klietky a začali dýchať čerstvý vzduch. Je treba povedať, že takto sa po Novembri '89 cítila drvivá väčšina obyvateľstva Československa. Iné pocity či presvedčenie mali tí, ktorí prišli o vedúce miesta vo všetkých oblastiach verejného i podnikového života, vrátane ich rodín, pretože komunistická strana im zabezpečovala iné – vyššie postavenie v spoločnosti ako ostatným občanom – nestraníkom. Komunistická strana Československa totiž mala v Ústave ČSSR v čl. 5 zabezpečenú moc ako jediná vládna sila. Komunisti však radi hovorili o demokracii. Komunistický režim v Československu od roku 1948 zanechal tisíce nevinných obetí, politické procesy, nútené práce. Dnes je spolu s fašistickou ideológiou v terajšej Ústave Slovenskej republiky zakotvený zákaz ich propagácie. Bodaj by sa zákon zákonov (Ústava SR) aj dodržiaval.

Zmena režimu zákonite prináša so sebou svoju daň v rôznych podobách. Najcitlivejšie sa vždy dotýka tých sociálne najslabších. Oni sú prvými obeťami revolúcie, keď pri zmene vlastníckych vzťahov v krajine prichádzajú o zamestnanie a ich budúcnosť stráca konkrétne kontúry dôstojného života. Medzi prvými obeťami to boli práve Rómovia pracujúci väčšinou v stavebníctve, poľnohospodárstve a rôznych podnikoch, väčšinou ako pomocní robotníci. A neboli to

len Rómovia, to treba zdôrazniť. Veľa ľudí sa totiž ťažko orientovalo v nových podmienkach. Ak k tomu prirátame minimálnu empatiu majority k rómskemu etniku, tak dostávame odpoveď na stav, ktorý už o niekoľko rokov po revolúcii bol pre toto etnikum žalostný. Osady pomaly a isto namiesto ich úbytku narastali. Po tridsiatich rokoch sú stále miesta, kde Rómovia žijú bez pitnej vody. Je to alarmujúce, nebezpečné, neprijateľné pre 21. storočie uprostred najvyspelejšej časti sveta, akou Európa je. Pre objektívny pohľad je nutné povedať, že sociálny systém u nás myslí aj na nezamestnaných. Či však podpora pre nezamestnaného alebo príspevok za verejnoprospešné práce zabezpečuje dôstojný život občana, je druhá vec. Najmä ak o prácu príde nie vlastnou vinou zamestnanec nad 50 rokov. Rozumiem frustrácii niektorých ľudí. Štát sa o sociálne ohrozené skupiny musí vedieť postarať. Ak to tak nie je, nie sme sociálnym štátom. K sociálne ohrozeným skupinám obyvateľstva však nepatrí len rómska časť komunity v osadách, patrí k nej časť seniorov a iné skupiny obyvateľstva.

3. Slovenská republika je po tridsiatich rokoch od Nežnej revolúcie stabilnou krajinou, je členskou krajinou Európskej únie, čo je vnímané veľmi pozitívne, v medzinárodnom kontexte je rešpektovaná v rámci civilizovaného sveta. Na druhej strane sa Slovensko v ostatnej dekáde v celosvetovom meradle prepadlo na 57. miesto v oblasti korupcie, keď pred nami sú aj africké krajiny ako Rwanda či Namíbia. Novú vládnu koalíciu po voľbách čaká veľká výzva očistiť súdnu moc, a tak vrátiť dôveru v prokuratúru, súdy i políciu.

Slovensko nie je schopné vysporiadať sa s hrozbou šírenia fašizmu členmi i sympatizantmi jednej parlamentnej strany. Korupcia obľudných rozmerov, prepojenia mafie s politikmi a vysokými reprezentantmi súdnej moci, vražda novinára a jeho snúbenice, kríza vymožitelnosti práva a šírenie fašistickej ideológie sú pre mňa neprijateľné javy v demokratickej a členskej krajine EÚ. Slovensko je pred

voľbami, ktoré osobne pokladám za najdôležitejšie od Novembra '89. Celá spoločnosť si musí vybrať, ktorou cestou prvého marca vykróčí. Verím, že na Slovensku žije veľa múdrych a zodpovedných voličov, ktorí dajú prednosť slušnosti a pokroku pred korupciou a šírením rasizmu.

Slovensko je krajinou slušných a statočných ľudí, čo sa ukázalo v kritických chvíľach v Novembri '89, v roku 1998, keď tento ľud poslal Mečiara mimo politiku, pri vstupe do EÚ i NATO, heroicky sa postavil pri nešťastí nedávno v Prešove. Dnes tu máme hrozbu fašizmu. Musíme sa k tejto výzve postaviť všetci bez rozdielu tak, že vo voľbách dáme svoj hlas demokracii a nie rasizmu a šíreniu fašistickej ideológie. Verím v Slovensko, verím ľuďom tejto krásnej krajiny, verím v demokraciu a slobodu. Som totiž starý optimista.

Jozef Mezei – Inštitút spoločenských vied Rómov, Bratislava

1. November 1989 bol pre nás mimoriadnym momentom a úspechom, ktorého dôležitými rozmermi boli pocit slobody a zodpovednosti, sociálna súdržnosť, solidarita. Naša súčasná spoločnosť je štandardnou demokraciou s trhovou ekonomikou. V týchto dňoch sa asi nedá hovoriť len o príležitosti ako šanca na dôstojný a úspešný život, ktorý nám krajina ponúka. Do popredia sa dostáva diferenciácia sociálneho systému, pri ktorej dochádza k zviditeľňovaniu odlišností medzi jednotlivými sociálnymi úrovňami. Najväčšie sklamanie je pre mňa vývoj v oblasti občianskej participácie a ľudských práv. Ďalej sociálno-ekonomická polarizácia, ktorá má prevažne charakter sociálnych nerovností. Dnes väčšina z nás cíti, že sloboda musí mať aj pozitívny rozmer. V tejto súvislosti musím konštatovať, že Rómom vývoj v našej spoločnosti za posledných tridsať rokov dal aj pozitívny rozmer.

2. Vývoj našej spoločnosti po tridsiatich rokoch vnímam ako niečo, čo vnáša viac neznášanlivosti medzi ľudí. Zdá sa mi, že je viac kriminality, sú ohromné neistoty – rastúce náklady na život a nízke mzdy, nedosiahnuteľné je vlastné bývanie, zažívame zneužívanie moci, korupciu a bezbrehú ziskuchtivosť. V spoločnosti degraduje rovnaký prístup pre všetkých, solidarita, slušnosť, narastá sociálna vylúčenosť v školstve, zdravotníctve, kultúre. Špecifickým problémom je dlhodobá nezamestnanosť, ktorá je priestorovo značne koncentrovaná, zameraná najmä na sociálne slabšie obyvateľstvo minimálne v prípade rómskych komunít. Všetky tieto nedostatky nahrávajú extrémistickým silám v podobe propagovania väčšej represie vo vzťahu k Rómom, ktorých cieľom je deštrukcia krehkej demokracie.

3. Vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti možno skonštatovať, že solidarita a slušnosť závisia najmä od skutočnej vzájomnosti v medziludských vzťahoch, od kultúry a spoločného občianstva. Žiaľ, v súčasnosti Rómov sprevádzajú neprekonateľné ťažkosti vo všetkých sférach ich života na Slovensku, ktoré neprispievajú k odstráneniu sociálnej izolácie. Hlavnou úlohou a víziou do ďalších rokov je riešiť také problémy ako posilnenie princípu rovnosti, súdržnosti spoločnosti, rešpektovanie rozmanitosti, dodržiavanie základných práv a zaručenie rovnakých príležitostí pre všetkých. Preto považujem za dôležité zvládnuť výzvy budúcnosti a využiť vzájomný dialóg, ktorý prináša rozvoj.

Ivan Mirga – Allianz Slovensko, Spišská Nová Ves

1. Teoreticky nám tento predel v histórii našej spoločnosti skutočne mohol priniesť niečo pozitívne, ale realita sa značne odlišuje od možného. November 1989 nám priniesol stav rozpadu spoločenských hodnôt, ktorý pretrváva dodnes a obľudne negatívne formuje už tridsať rokov spoločnosť po všetkých stránkach. V 90-tých rokoch prišli ako prví o svoje zamestnanie a prácu Rómovia, živitelia rodín aj matky detí. Rómske komunity prišli o sociálne istoty ako dostupná práca, bývanie a aspoň náznak rovnocennejšieho zaobchádzania zo strany väčšinovej spoločnosti, štátnej a verejnej správy. Rómom priniesol aj ekonomickú závislosť, závislosť od verejnej spoločenskej mienky a populizmu politikov a zvýšenú mieru sociálneho aj spoločenského odcudzenia. Spomenuté skutočnosti Rómov uvrhli o niekoľko rokov dozadu.

Veľmi dobre si pamätám na dobu tzv. socializmu, kedy sa Rómovia postupne od predvojnovnej a povojnovnej doby dostávali k možnostiam lepšieho, kvalitnejšieho života a jednoduchšieho uspokojovania svojich základných potrieb, čím sa mohli lepšie integrovať do spoločnosti. Pred druhou svetovou vojnou boli podobné možnosti rozvoja rómskych komunít skutočne veľmi zriedkavé. Ak existovali, fungovali iba v niektorých málo obciach na Slovensku, kde sa Rómovia stali prínosom pre majoritnú verejnosť. Táto skutočnosť sa napokon výrazne prejavuje aj dnes. V tých obciach, kde Rómovia boli ich obyvateľmi prijatí a neboli vylúčení, nepanovalo ich odcudzenie od majority. A aj dnes sú na oveľa vyššej sociálnej a životnej úrovni než Rómovia, ktorých obec vylúčila a boli im odopreté občianske služby spoločnosti. Samozrejme, spomenutý rozklad spo-

ločenských hodnôt v 90-tych rokoch niektorým Rómom priniesol aj možnosť vysokého ekonomického rozmachu, a teda aj finančného prospechu v oblasti podnikania, čo znamenalo tiež jednoduchšiu integráciu do spoločnosti. Väčšina Rómov však prišla o prácu a finančný príjem, boli nútení opustiť byty v bytových domoch v mestách a takto sa vrátili naspäť do vylúčených rómskych lokalít, ktoré sa definujú ako osady. Podľa môjho videnia a skúseností priniesol November 1989 Rómom v Slovenskej republike obrovské problémy v oblasti uplatnenia sa na trhu práce, zníženú možnosť vzdelávania svojich detí, množstvo sociálnych javov, ktoré predtým neboli až také vyhrotené. Rómovia sa stali produktom doby, ktorá popiera základné etické a civilizované princípy, kedy sa viac-menej napriek deklarácii humanizmu ľudskosť potiera.

2. Vzal nám ekonomické istoty z čias socializmu, istotu, že sa nemusíme báť o naše deti a vnúčatá. Vzal nám možnosť uplatniť naše schopnosti a narodením dané predispozície, ktoré dostáva každý človek. November 1989 nám vzal možnosť prirodzenejšieho uplatnenia sa v spoločnosti, čo patrí medzi základné potreby človeka. Na druhej strane nám priniesol dobu sociálnej dezintegrácie, odcudzenia a averziu väčšinovej spoločnosti voči Rómom, ktorá vychádza zo spoločenskej frustrácie občanov na Slovensku. Vzal nám sny a pozitívne predstavy o živote našich detí a vnúčať.

3. Fundamentálne potreby pre fungovanie zdravej spoločnosti sú hodnoty ako naozajstná sociálna spravodlivosť, skutočné právo a múdre, logické zákony, odmietnutie xenofóbnych nálad v spoločnosti, okamžité ukončenie zneužívania rómskej otázky vo volebných kampaniach a populizme. Hovorím tomu štát na dobrej ceste. Ak sa naplnia tieto hodnoty a budú dodržané spomenuté princípy, som presvedčený, že Rómovia sa v tejto spoločnosti konečne ocitnú na ceste za kvalitným životom s vyššou životnou úrovňou. Domnievam sa, že každá nespravodlivosť, a najmä sociálna nespravodlivosť, sa prejaví ako bumerang a tejto spoločnosti sa vráti vo forme neodkladnej katarzie, ktorá môže mať rôzne podoby. Damoklov meč visí nad touto spoločnosťou už dlho.

Ingrid Kosová – štatutárna zástupkyňa občianskeho združenia Quo Vadis, Sielnica

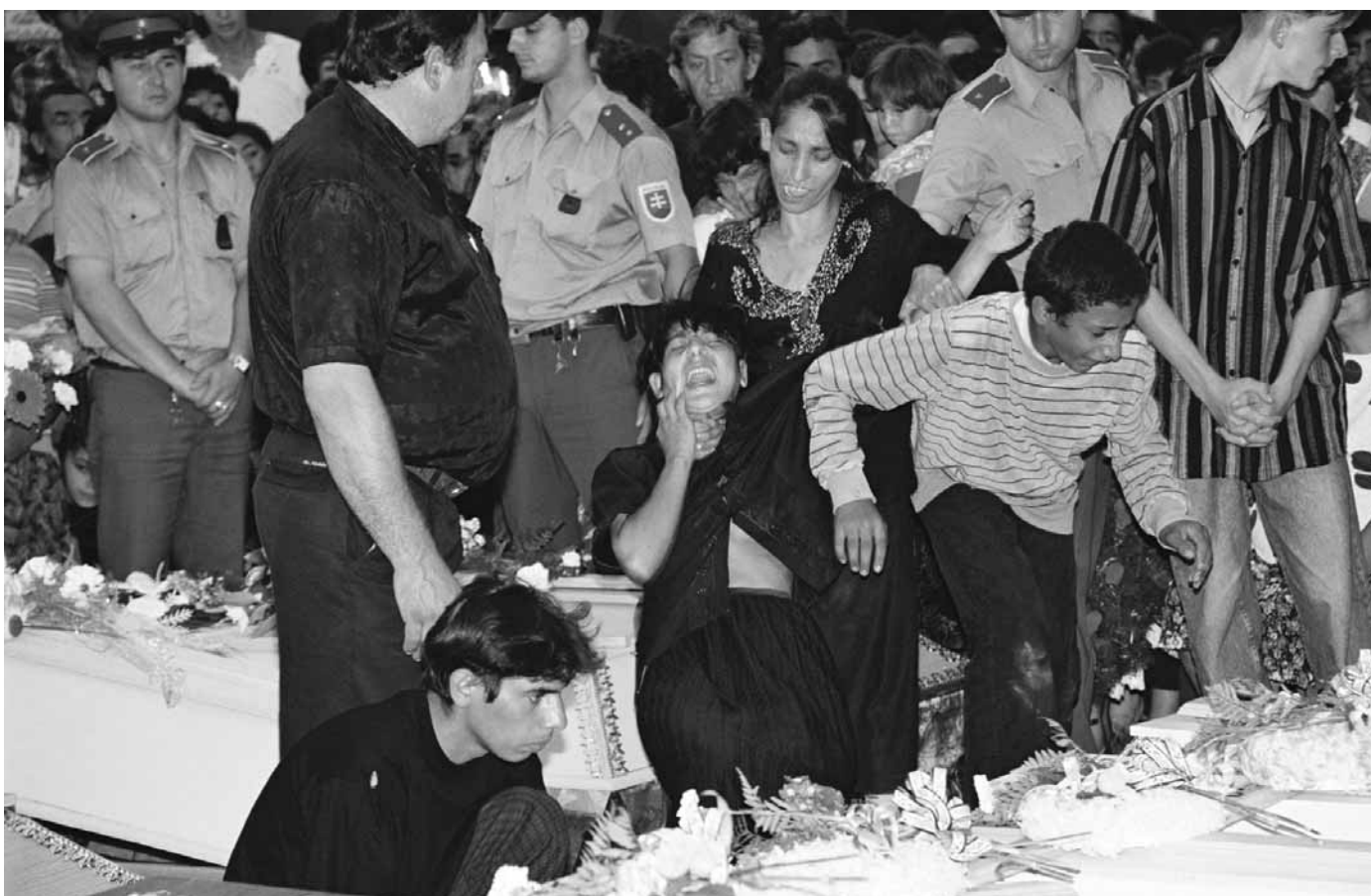
1. Chápeť ľudí, ktorí smútia za socializmom. Bežní ľudia, ktorí mali sociálne istoty, byt, prácu, dostupné pôžičky. V spoločnosti sa vyskytovala nižšia miera chudoby, vzdelávanie bolo dostupné pre všetkých bez rozdielu, a to určite prispelo aj k vyššej miere integrácie Rómov do spoločnosti. Tí z nás, ktorí sa označujeme ako „deti komunizmu“ určite ťažíme aj z týchto skutočností. Na druhej strane však bežní občania nevnímajú dôležitosť konceptu slobody, o ktorej sme počas socializmu mohli len snívať. Možnosť slobodne si zvoliť svojich zástupcov vo vláde, či možnosť slobodne prezentovať svoj názor bez hrozby uväznenia je dôležitou výsadou liberálnej demokracie ako spoločnosti pre všetky skupiny obyvateľstva, vrátane menších.

2. Som presvedčená, že doposiaľ neexistuje spravodlivejšie usporiadanie spoločnosti, ako je liberálna demokracia. Bohužiaľ – aj tú riadia ľudia so svojimi pozitívami i nedostatkami. Slovensko dnes riadia oligarchovia a vládne mu korupcia. Okrem toho je naša krajina netolerantná k akýmkoľvek odlišnostiam. Menšiny, najmä LGBT a Rómovia, sú novodobými strašákmi tejto doby. Stali sa terčom nenávisti, populizmu a živnou pôdou pre rastúci extrémizmus. Počas uplynulých 30 rokov sa životná úroveň Rómov prepadla do extrémnej chudoby, vzrástol počet segregovaných osád, miera diskriminácie, či otvorenej nenávisti. Sú označovaní za „asociálov“ ba i „parazitov“. Neexistuje ani spoločenská, ani politická vôľa na systémové riešenie problémov Rómov.

3. Verím, že na Slovensku existujú ľudia, ktorí sú dostatočne inteligentní a vnímaví, aby pochopili, že súčasný vývoj situácie a hrozba extrémistickej strany vo vláde je záhubou Slovenska a liberálnej demokracie. Ak je polarizácia spoločnosti nevyhnutným predpokladom k tomu, aby sa udiali zmeny k lepšiemu, potom musíme otvorene čeliť všetkým prejavom netolerance a nenávisti. Musíme sa postaviť na stranu rozumu a ľudskosti a presadiť do vlády ľudí, ktorí majú chuť a schopnosť realizovať zmeny. Osobne som presvedčená, že naozajstná zmena v spoločnosť tolerantnú a liberálnu je možná len z dlhodobého hľadiska a svoju nádej vkladám do nových generácií, ktoré musíme naučiť myslieť kriticky a empaticky a tak, aby boli dostatočne odborne zorientované aj v sociálnych a spoločenských témach. Preto som sa rozhodla svoju životnú púť venovať vzdelávaniu detí, v ktorých vidím budúcnosť ľudstva. Ľudstva bez nenávisti, diskriminácie a rovnosti pre všetkých.

Monika Duždová – odborná poradkyňa ÚPSVaR, Prešov

1. November 1989 priniesol slobodu slova, prejavu a zhromažďovania. Možnosť cestovania a voľný pracovný

♦ Silné dažde spôsobili 20. júla 1998 v obci Jarovnice rozsiahle povodne. Po ničivej vlne zostalo 50 mŕtvych. Foto: M. Žarnayová

trh. To je asi prvé, čo ma napadne, keď sa ma niekto spýta na November 1989. Mne osobne tento zlom v našej krajine otvoril oči a obraz, aký sa nám naskytl po precitnutí, bol jedným slovom hrozný. Nebudem rozpisovať, čo všetko som si v tie dni začala uvedomovať, pretože bolo toho dosť veľa. Spomeniem len uvedomenie si vlastnej identity, svojej vlastnej dôstojnosti, postavenia v spoločnosti a tiež vlastnej zodpovednosti za svoj život a život mojej rodiny.

Začala som na sebe pracovať, vzdelávať sa a hľadať si zamestnanie. Bola som doslova vydesená z predstavy, že by som mala celý život stáť za sporákom a každý deň variť, prať, upratovať a čakať, až sa manžel vráti z práce. Dokončila som si gymnázium a o niečo neskôr aj vysokoškolské štúdium. Absolvovala som viacero rekvalifikačných kurzov, vďaka ktorým som mohla pracovať s ľuďmi, predovšetkým s našimi rómskymi deťmi a mládežou, ktorí najviac potrebujú postrčiť vpred. Môžem povedať, že som využila možnosť cestovania a spolu s rodinou sme sa odsťahovali do Veľkej Británie, kde som žila a pracovala s prestávkami od roku 2006. Naučila som sa cudzí jazyk, mala som možnosť porovnať prácu v školstve na Slovensku a v Anglicku. Pred pár mesiacmi som sa vrátila domov, či natrvalo, to sa ešte uvidí.

2. November 1989 nepriniesol len slobodu, demokraciu, voľnosť pracovného trhu a cestovania. Rómom ako prvým ukázal odvrátenú tvár slobody a demokracie v podobe straty zamestnania a rasistických útokov a prejavov zo strany väčšinového obyvateľstva, no predovšetkým zo strany neonacistických a extrémistických skupín, ktoré sa začali formovať veľmi nenápadne, ale cielene. Dnes tieto skupiny, a dokonca zaregistrované politické strany, zneužívajú zlú ekonomickú a sociálnu situáciu v krajine a prerástli do obrovských rozmerov. Vymývajú ľuďom mozgy a za všetko zlo v krajine vinia práve nás, Rómov. Slobodu a demokraciu si takto mnohí začali vysvetľovať po svojom a to, čo sme

pred rokom 1989 poznali len z amerických filmov, dnes zažívame na vlastnej koži. Správy v televízii, či v iných médiách nás denne uvádzajú do neistoty a strachu o vlastný život. Zabíjanie, vraždy na objednávku, túžba vládnuť a ovládať je nad samotným životom. Zúfalstvo ľudí narastá a ani samovraždy, či vraždy vlastných rodičov alebo súrodencov nie sú dnes na Slovensku ničím výnimočné. Dalo by sa to prirovnať k akejsi forme anarchie, ale nie je tomu tak. Z môjho pohľadu táto doba odkryla pravú tvár a charakter ľudí a celej našej krajiny. Vzdávam hold, rešpekt aj úctu všetkým, ktorí si dokázali aj v tejto dobe zachovať vlastnú tvár, vlastnú dôstojnosť, a ktorí dokážu v tejto dobe pomáhať jeden druhému a podeliť sa bez akýchkoľvek zištných zámerov len tak, pretože sme ľudia.

3. Moja vízia do ďalších rokov nie je príliš optimistická, aj keď som celoživotná optimistka. Keď beriem do úvahy politický vývoj na Slovensku, v Európe aj svete, nech by som sa snažila akokoľvek nájsť niečo pozitívne, nedarí sa mi. Nezamestnanosť v krajine sa znižuje vo veľkej miere umelo, papierovo a ľudia, ktorí chcú pracovať a dostávať aj primeranú odmenu za prácu, nemajú inú možnosť, ako odcestovať za prácou stovky kilometrov a byť odlúčení od rodiny. Tým sa síce ekonomická situácia v takýchto rodinách zlepšuje, ale vzťahy sa narušujú a vedie to až k odcudzeniu a nefunkčnosti celej rodiny. Nebudem sa vyjadrovať k sociálnemu systému, pretože ten nespĺňa ani základné parametre prežitia.

Nezmyselné vojny, ktoré vyhánajú ľudí zo svojich domovov a nútia ich stať sa utečencami, nie sú nič pozitívne ani optimistické. Veľké svetové veľmoci svoju túžbu po rope a moci nazývajú úplne ináč. Zaoberajú to frázami typu bezpečnosť krajín a ochrana pred teroristickými skupinami. Zatahajú do svojich premyslených plánov obyčajných ľudí a robia z detí siroty, zo žien vdovy a starí ľudia nemajú možnosť dožiť svoj život dôstojne so svojimi blízkymi a vo

svojom rodnom dome a krajine. Možno si poviete, že Slovenska sa to predsa netýka, ale nie je tomu tak. Slovensko je členom európskeho spoločenstva a členom severoatlantického paktu NATO, takže sa nás to týka. Naša planéta, resp. životné prostredie je čoraz viac devastované. Vzduch je znečistený a my sme denne vystavení rizikám nakazenia sa rôznymi civilizačnými chorobami, infekciami a smrteľnými vírusmi. Využívame výdobytky modernej doby, internet, videohovory, poznávame nepoznané, čo nie je vôbec zlé, no strácame sa vo výdobytkoch a nástrahách virtuálneho sveta a nereálnych očakávaní. Zdalo by sa, že svet speje k záhube a možno zdanie nie je ďaleko od pravdy, ale my sme stále tu! Žijeme a máme svoj život vo svojich rukách. Napriek všetkému, ostaňme sami sebou, vážme si to, čo máme a ak sa len trochu dá niečo urobiť pre to, aby sme sa mali lepšie, ak sa nám naskytne príležitosť urobiť niečo pre seba a svoje rodiny, urobme to! Urobme si život krajší trebárs aj obyčajným úsmevom. Darujme úsmev, dobré slovo a porozumenie ľuďom okolo nás. Budme sebavedomí a majme v sebe pokoru pred všetkým živým. Vážme si tradície našich starých mám a detov a budme radi, že ešte vôbec nejaké tradície máme.

Vera Lacková – dokumentaristka, Viedeň

1. Narodila som sa v roku 1989, čiže k tejto téme sa dokážem vyjadriť len z môjho subjektívneho pohľadu, keďže som nezažila komunizmus. Som rada, že máme dnes slobodu vyjadrovania sa, môžeme cestovať, vzdelávať sa, máme možnosť voľby a tým pádom aj väčšiu zodpovednosť za svoje činy a názory.

2. Pre starších Rómov z môjho okolia znamenal koniec komunizmu stratu sociálnych istôt. V tej dobe mal každý prácu a byt, podľa nich to bolo ináč ako dnes. V porovnaní s minulosťou ľudia oveľa viac prejavujú neznášanlivosť a rasizmus. Je veľmi ťažké nájsť si prácu, pokiaľ ste Róm. Rovnako tak nájsť byt, prenajímatelia nechcú ubytovávať Rómov.

3. Momentálne som sklamaná z toho, ako vyzerajú výsledky predvolebných prieskumov. Ľudia sa prikláňajú k strane LSNS, ktorá prejavuje sympatie k hitlerovskému režimu. Nevieť si zatiaľ predstaviť, ako to bude na Slovensku vyzeráť, keď sa dostanú k moci a obávam sa budúcnosti. Práve preto si myslím, že je veľmi dôležité, aby Rómovia držali spolu. Našou najväčšou nádejou je taktiež vzdelávanie.

Jozef Patkaň – podnikateľ, Bardejov

1. Zmena nám priniesla slobodu a možnosť na zlepšenie života. Ja som začal po roku 1989 podnikáť a podarilo sa mi presadiť sa na trhu a zamestnať mnoho Rómov, aj ľudí z majority. Vyrastal som v rómskej osade. Môj otec bol kováč, naša rodina bola dynastia rómskych kováčov. Po mojom otcovi už nikto neprebral kováčske remeslo. Boli sme štyria synovia a päť dcér. Moji rodičia vychovali sedem vysokoškôľakov, učiteľov, lekárov, inžinierov. Žijú medzi majoritou, moje deti si zobrali životných partnerov z majority, ktorí sú múdri a vzdelaní. Niekedy sa pýtam sám seba, či sa môžem stále považovať za Róma, aj keď žijem medzi majoritou. Určite áno. Napriek tomu som stále Róm a hrdosť sa hlásim k nášmu etniku.

2. Za socializmu mali Rómovia prácu, ba keď niekto nepracoval, bol za to trestne stíhaný. Rómovia často banujú za týmto obdobím, keď boli sociálne istoty a fungovala sociálna politika. Rok 1989 našiel Rómov nepripravených na trhovou ekonomiku a etnicky neuspokojených. Rezonovala hlavne požiadavka slobody, no väčšina ľudí, nielen Rómov, očakávala vyššiu životnú úroveň. Koniec socializmu znamenal pre Rómov ohrozenie, lebo narúšal ich životné istoty a systém života, na ktorý si zvykli. Vnútrošný politický vývoj od roku 1998 odsúval otázku Rómov na okraj. Uznanie rómskej národnosti v roku 1991 im bolo nanič. Zvolili si splnomocnencov, ktorí tie problémy mali regulovať, no nemali žiadnu právomoc. Nedostatočné vzdelanie Rómov sa podpísalo pod ich neschopnosť presadiť sa na trhu práce. Tento žalostný stav sa zhoršoval a zhoršuje.

3. Musíme iniciovať zmeny, ktoré povedú k pozitívnym zmenám v marginalizovaných rómskych komunitách, je nevyhnutné viesť a pozitívne motivovať Rómov k tomu, aby zlepšili svoj život a budúcnosť svojich detí. Rómovia majú dobré srdcia, ale treba ich usmerňovať a viesť na ceste k lepšiemu životu.

Ján Bužo – štátny zamestnanec, Snina

1. Čo nám November '89 dal? Dal nám predovšetkým slobodu od totalitného režimu a stali sme sa politicky, kultúrne, ekonomicky otvorenejší voči okolitému svetu. Do akej miery sme sa stali slobodnejšími, na to si každý musí odpovedať sám. Rómovia mali prvýkrát v histórii možnosť participovať na moci a politike štátu, vid' vznik rómskej politickej strany, ktorá mala zastúpenie vo federálnom zhromaždení. November 1989 nám priniesol slobodu pohybu

(cestovanie), slobodu slova, podnikania, vierovyznania. Vznik rómskych vzdelávacích a kultúrnych inštitúcií, možnosť vlastného sebaurčenia a identity. Ako krajina sme vstúpili do EÚ, NATO a rôznych európskych inštitúcií, a to dáva Rómom istú mieru garancie dodržiavania ľudských a sociálnych práv.

2. Myslím, že na mnohé sociálne, ekonomické, hospodárske a bezpečnostné výzvy sme neboli pripravení. Nárast nezamestnanosti, hlavne v marginalizovaných komunitách, a čoraz viac sa roztvárajúce sociálne nožnice medzi Rómami a majoritou boli a sú živnou pôdou rôznych negatívnych spoločenských javov typických pre chudobné komunity – vysoká nezamestnanosť, zvýšená kriminalita, nevyhovujúca bytová a zdravotná situácia, infraštruktúra a následne vzostup extrémizmu. Z rôznych dôvodov neparticipácia Rómov na veciach verejných. Izolácia a segregácia v rôznych sektoroch konzervuje, alebo ešte viac prehĺbuje tento nevyhovujúci stav v spoločnosti. Čo rok 1989 Rómom vzal, je práca, ktorá zabezpečovala istý sociálny štandard, ktorý socializmus garantoval všetkým, vrátane Rómov.

♦ Ilustračná fotografia. Foto: M. Žarnayová

Ďalšia vec je relatívny pocit bezpečia od možných radikálnych, politických alebo kriminálnych skupín. Totalitný režim neumožňoval existenciu takýchto skupín a ak by vznikli, tento režim by sa s ním rýchlo vysporiadal. Rómovia sa po roku 1989 stali ľahkým terčom rôznych politických strán v politickom súboji a kampaniach. Sociálne postavenie je významným faktorom aj vo vzdelávaní. Ďalšia vec je rovnaký prístup k vzdelaniu, zdraviu a k bývaniu. Marginalizovaní Rómovia častokrát žijú v marginalizovaných regiónoch, čo je tzv. dvojité efekt marginalizácie. Samospráva ako kľúčový subjekt integrácie často nechcú Rómom pomáhať k zlepšeniu životných podmienok. Mnohí Rómovia sa ocitli v začarovanom kruhu, z ktorého nie je cesta von. Ďalší aktuálny fenomén je vzostup extrémistických nálad a vstup extrémistickej politickej strany s prvkami fašizmu do Národnej rady SR. Rómom vzal pocit bezpečnej existencie a slobody v Slovenskej republike. Neschopnosť politických elít, štátnych, bezpečnostných a súdnych inštitúcií zakázať, eliminovať, potrestať tieto aktivity vyvoláva legitímnu obavu v radoch Rómov.

3. Vízia? Chcem byť v tomto smere optimistický a verím, že Rómovia aj majorita nájdu prienik vo svojich potrebách, víziách a predstavách. Chcem veriť tomu, že Slovensko bude dobré miesto pre plnohodnotný život všetkých občanov. Verím, že Rómovia dostanú šancu prispieť k ekonomickému, hospodárskemu a kultúrnemu rozvoju tejto krajiny a že demokratický systém nájde mechanizmy na očistu od korupcie a nájde aj mechanizmy, ako sa vysporiadať s extrémizmom a fašizmom, ktorý nie je nebezpečný len pre Rómov, ale pre demokratické zriadenie tejto krajiny ako takej.

Emil Samko – sociálny politik, Nitra

1. Rok 1989 nám priniesol slobodu prejavu a ideologickú slobodu. Každý sa môže slobodne vyjadriť, rozhodnúť,

či chce byť ateistom alebo kresťanom. Vytvoril podnikateľské prostredie na sebarealizáciu a tvorbu pracovných príležitostí. Vytvoril víziu, možnosti rozvíjať svoju národnostnú menšinu, svoj národ.

2. Vzal nám bezpečnosť, pretože sloboda prejavu bola zneužívaná. Nie sú stanovené hranice slobody prejavu, prekračujú rámec slušnosti, ba znevažujú a hanobia občanov, hlavne Rómov. Ako prví sme boli prepúšťaní zo zamestnania a nebola vytvorená žiadna sociálna záchranná sieť, vplyvom čoho sme sa dostali do marazmu. Z približne 380 osád sa vytvorilo dvetisíc osád za tridsať rokov existencie slobodnej spoločnosti. Rómovia boli vystahovaní z bytov, postupne odčleňovaní zo spoločnosti. Vlády a politici kvôli zakrývaniu ekonomických káuz postupne dláždili cestu extrémistom, fašistom a vrahom, ktorí nás denno-denne ohrozujú. Problémy, ktoré vytvorili politici neriešením rómskej problematiky chcú riešiť represívnym spôsobom. Fašistami sa u nás stali sociopati, ktorí si riešia svoj hendikep nenávisťou voči nám. Stratili sme prácu, bývanie, žijeme v neludských podmienkach, a tým je ohrozený aj náš zdravotný stav. Dožívame sa menej rokov ako majoritná spoločnosť a aj novorodenci sú v ohrození. Umelo nás presúvali do špeciálnych škôl, aby nás oddeľovali od ostatných občanov republiky, a tak z nás vytvorili mentálne retardovaných, a teraz nás za to obviňujú.

3. Mojou víziou je mať politickú stranu a doviest ju v roku 2024 do NR SR, aby som mohol dosiahnuť, že budeme plnohodnotní občania Slovenskej republiky bez urážok, prenasledovania a osočovania a konečne sa náš sociálny status bude meniť tak, aby sa tridsať rokov stagnácie zmenilo čo najskôr na rozvoj. Zabezpečiť prácu, bývanie a bezplatné špičkové zdravotníctvo a moderné školstvo. Urobiť všetko pre našu národnú hrdosť kvôli našim predkom, aby odpočívali v pokoji, aby sa neprevracali v hrobách.

Jana Samarasová – študentka vysokej školy, Nové Zámky

1. Narodila som sa po roku 1989. Nevieť, či som úplne kompetentná vyjadrovať sa k tejto téme, ale viem si vytvoriť jasný obraz o tomto období našich dejín z výpovedí ľudí, čo v tej dobe žili, pracovali a vychovali svoje deti. Jedná sa o bežných ľudí, ktorí počas minulého režimu nemali žiadnu funkciu a dokonca neboli ani členmi KSČ. November 1989 nám dal možnosť slobodne cestovať a nezabudli sme ani na to, kľuko rodín, vzťahov, manželstiev rozbila práve železná opona.

2. Každý si pamätá 90-te roky, ktoré boli fakt „besné“. Vysoká nezamestnanosť, organizovaný zločin, privatizácia a krach podnikov, ktoré fungovali a boli vybudované za komunizmu. Pred rokom 1989 sa Rómovia nestretávali s rasizmom, keď sa uchádzali o zamestnanie. Aj keď sa o tom málo hovorí, problém rasizmu na Slovensku fakt máme. Okrem toho ma strašne znepokojuje narastajúci extrémizmus a hanobenie Červenej armády našich osloboditeľov, pohrdanie pracujúcimi a odopieranie základných ľudských práv, ako je napríklad zdravotná starostlivosť.

3. A aké sú moje vízie? Som idealistka a svojím spôsobom aj optimistka a veľmi si prajem, aby všetko dobre dopadlo. Dúfam, že sa ľudstvo spamätá a poučí z minulosti.

Eduard Čonka – zamestnanec implementačnej agentúry, Levoča

1. Prechádzal som tým obdobím s veľa otáznikmi a nasával nové informácie, ktoré ma posúvali dopredu. Prichádzali nové pracovné ponuky, cestovanie a spoznávanie krajín za hranicami nášho Slovenska. Úžasny pocit, len bolo treba korigovať cestu, ako ísť ďalej. Prirovnal by som to k situácii, že som dostal nový bicykel a našiel som novú cestu, po ktorej chcem ísť. Vôbec nevadilo, že cesta je ešte deravá a ja nejdem tak rýchlo, aby som mal vietor vo vlasoch.

2. Mne zobral istoty, ktoré mi boli vtedy ponúkané. V roku 1988 som sa oženil, a vtedy mi môj generálny riaditeľ ponúkol zmluvu na desať rokov a podnikový byt. Vtedy som sa cítil ocenený a motivovaný, aj keď som túto ponuku s poďakovaním odmietol, lebo môj súkromný a pracovný život smeroval do zahraničia. Možno mi vzal aj pokojnejšie rodinné stretnutia, lebo si pamätám, že každé rodinné stretnutie skončilo politickou debatou. Predtým sme o KSČ doma nerozprávali. Samozrejme viem, že mi November '89 viac dal ako vzal a som rád, že žijem v demokratickej Európe, lebo to je najväčší prínos.

3. Pracovať, venovať sa rodine a určite byť aj prínosom pre spoločnosť. Inak by to nešlo, veď som celý svoj profesijný život aktivista, manažér a aj politik. Vždy som bol nastavený tak, že najprv musím niečo dať, aby som mohol aj ja niečo dostať od života. Zatiaľ to funguje. Mojou víziou je byť politicky aktívny. Rómska menšina, hlavne mladšia generácia, potrebuje veľmi jasnú a úspešnú víziu.

Arne Mann (1951)

Emeritný pracovník Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, autor mnohých odborných článkov, editor zborníkov, autor učebnice Rómsky dejepis a monografie Rómski kováči na Slovensku. Žije v Bratislave.

Kde vás zastihol November ´89 a ako ste vnímali tieto zlomové udalosti?

V lete roku 1989 som bol na etnografickom výskume rómskeho kováčstva na Šariši. Vnímali sme meniacu sa politickú situáciu vo vtedajšom Sovietskom zväze (Gorbačovova „perestrojka“ a „glasnosť“), ale netušili sme, že k zmene príde tak rýchlo. O udalostiach, ktoré sa odohrali v Prahe 17. novembra prvýkrát informoval denník Lidová demokracie, ktorý odoberala moja mama. Článok som hneď na druhý deň prečítal na pracovisku – vtedy Národopisnom ústave SAV, vzápätí tu vznikol štrajkový výbor. Verejne som vystúpil na zhromaždení v divadle Malá scéna SND, kde sa Národopisný ústav pripojil k požiadavkám Verejnosti proti násiliu. Na demonštráciách na Námestí SNP sme sa s manželkou striedali; mali sme malé deti.

Ako hodnotíte zmeny v postavení Rómov po roku 1989?

V rokoch 1990 – 1992 som bol členom skupiny nezávislých expertov pre rómsku problematiku pri Úrade vlády ČSFR, v rokoch 1991 – 1992 poradcom ministra kultúry SR pre kultúru Rómov a predsedom poradného zboru Ministerstva kultúry SR pre rómsku neperiodickú tlač. V novembri 1990 som sprevádzal prezidenta Václava Havla, ktorý ako prvý prezident navštívil rómsku osadu v Letanovciach a rómsku časť obce Spišské Tomášovce. V rokoch 1991 – 1997 som bol členom Rady vlády SR pre národnosti, odkiaľ som však odišiel na protest proti národnostnej politike vtedajšej vlády.

Kým štátna politika k rómskemu obyvateľstvu bola po druhej svetovej vojne redukovaná na sociálnu pomoc „zaostalej časti obyvateľstva“ a problematika osobitnej etnicity, jazyka a kultúry bola prísne tabuizovaná, situácia po politickom prevrate v roku 1989 sa zásadne zmenila. Základným legislatívnym materiálom vo vzťahu k Rómom na Slovensku boli Zásady vládnej politiky Slovenskej republiky k Rómom, na základe ktorého bola Rómom priznaná etnická svojbytnosť na úrovni ostatných etnických minorít žijúcich na území Slovenskej republiky, čiže v súčasnej legislatívnej terminológii im bolo priznané postavenie národnosti, pričom bolo akceptované ich sebaoznačenie Rómovia. Na príprave tohto materiálu som sa podieľal.

V roku 1991 dostali Rómovia po prvý raz možnosť prihlásiť sa k rómskej národnosti pri sčítaniach ľudu. Vznikol Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity, pri Slovenskom národnom múzeu v Martine vzniklo v roku 2004 Múzeum kultúry Rómov. Rómom je venovaná pozor-

nosť v národnostnom vysielaní Slovenskej televízie a Slovenského rozhlasu. Od roku 1992 pôsobí v Košiciach profesionálne rómske divadlo Romathan. Na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre je Ústav romologických štúdií. V mnohých obciach, najmä na východnom Slovensku, pracujú rómske komunitné centrá.

Legislatíva Českej i Slovenskej republiky umožnila i vznik samostatných rómskych politických strán.

Aké sú negatíva vývoja vo vzťahu k postaveniu Rómov? Čo November ´89 Rómom vzal?

Ponovembrový vývoj nemožno vnímať len pozitívne. Do života Rómov v Českej republike negatívne zasiahol už zákon č. 40/1993 Sb. o nabytí a pozbytí štátnosti občanství Českej republiky, ktorý kládol veľké prekážky pri nadobudnutí českého občanstva osobám, ktoré dlhodobo žili v Českej republike, avšak narodili sa na Slovensku. Česká republika sa nezakryte snažila zbaviť Rómov.

Prebiehajúca ekonomická transformácia spoločnosti ukázala, že Rómovia sú vzhľadom k sociálnym charakteristikám a nízkej vzdelanostnej úrovni najviac postihnutí sociálnymi zmenami, pre významnú časť rómskeho obyvateľstva znamenala stratu zamestnania, sociálnych istôt, prejavila sa v celkovom znížení životnej úrovne, najmä v rómskych lokálnych spoločenstvách východného Slovenska. Negatívny dopad malo na nich aj rozdelenie Československa: mnohí, ktorí pracovali v priemyselných oblastiach Českej republiky (najmä na Ostravsku) stratili zamestnanie a boli nútení sa vrátiť do svojich chudobných lokalít na Slovensku, čo výrazne zhoršilo ich životnú úroveň.

Štát Rómom priznal postavenie národnosti so všetkými právami, ktoré z neho vyplývajú, na druhej strane im zobral prácu a sociálne istoty. Zhoršilo sa aj vnímanie Rómov zo strany majority, objavili sa prejavy nenávisti a rasizmu nielen v deklaratívnej podobe, ale aj v priamych fyzických útokoch.

Čo Rómom želáte do ďalšieho obdobia?

Priznávam, že moje predstavy o zmenách postavenia Rómov na Slovensku po roku 1989 boli politicky naivné. Pred Novembrom ´89 nebol život Rómov ľahký a medzietnické vzťahy v spoločnosti neboli ideálne. Predpokladal som, že prežívajúce etnické stereotypy a predsudky sú iba dôsledkom vzájomného nepoznania sa, a že ak absentujúce informácie o dejinách, kultúre a živote Rómov nahradí korektné a objektívne poznanie, v konečnom dôsledku prispeje k prekonávaniu týchto negatívnych vzťahov. Skutočnosť je však úplne opačná. Je známy výrok, že združovanie sa ľudí do skupín je prirodzenosťou, avšak tolerancii medzi existujúcimi (často iba fiktívnymi) skupinami sa musíme učiť. Žijeme spolu v jednom štáte a musíme sa stále zapájať do prekonávania spoločenských bariér, budovať vzájomnú toleranciu. A to želim nielen všetkým Rómom, ale aj všetkým obyvateľom tejto krajiny.

Jurina Rusnáková (1977)

Pochádza z Rožňavy. Od roku 2016 vedie Ústav romologických štúdií Fakulty sociálnych vied a zdravotníctva Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

Ako si spomínate na November ´89 a ako ste tieto udalosti vnímali?

November ´89 som vnímala predovšetkým prostredníctvom rodičov ako zmenu k lepšiemu, k slobode. Môj otec sa veľmi rýchlo zapojil do rómskych občianskych aktivít, založil u nás v dedine miestnu organizáciu Demokratického zväzu Rómov. V tom čase mali spolu s ďalšími Rómami od nás veľké ambície, chceli sa podieľať na lokálnej a regionálnej politike, povzbudzovali ostatných Rómov k aktivizmu a o tomto debatovali u nás v kuchyni. No a ja som ich počúvala. Veľa času venovali plánovaniu akcií, ktoré budú slúžiť na podporu etnickej identity Rómov. Po rokoch potlačania všetkého, čo s etnicitou súviselo, považovali za veľkú „výhru“, že aj v tejto oblasti nastalo uvoľnenie. Ja som s ním chodila po všetkých akciách, recitovala som básne od Bangu a počúvala.

Ako hodnotíte zmeny po roku 1989? Čo kľúčové sa udialo? Ktoré momenty ovplyvnili súčasnosť najviac?

Rómovia sú súčasťou slovenskej spoločnosti, a preto sa ich týka všetko dôležité, čo sa v krajine po roku 1989 udialo a zmenilo. Od demokratizácie politiky a všetkých ostatných sfér spoločenského života, až po možnosť cestovať a pre svoj život si vybrať inú krajinu. Týkajú sa nás všetky zmeny – pozitívne aj negatívne. Čo je ale dôležité spomenúť je menšinová politika. Rok 1989 Rómom priniesol slobodu a uznanie národnostnej menšiny, a aj keď je čo v tejto oblasti dobíchať a naprávať, máme tu programy na podporu a rozvoj rómskej kultúry a identity, programy podporujúce menšinové práva. To pred rokom 1989 nebolo možné.

Aké sú negatíva vývoja vo vzťahu k postaveniu Rómov? Čo Rómovia stratili po roku 1989?

Najmä sociálnu stabilitu. Tak, ako píšú múdre hlavy, Rómovia patrili medzi tie skupiny obyvateľov, ktoré boli hospodárskymi zmenami najviac negatívne postihnuté. Nárast nezamestnanosti bol medzi Rómami obrovský, s tým samozrejme súvisel pokles životnej úrovne a zväčšovanie osád, do ktorých sa vracali ľudia z miest.

Ďalšou témou je bezpečie. Aktuálna spoločenská nálada nie je voči Rómom veľmi priaznivá, mnohé rómske deti zažívajú diskrimináciu, odmietanie a segregáciu. V tomto období viaceré politické strany zneužívajú problémy Rómov k tomu, aby vo voľbách získali čo najviac hlasov a najmä ľudová strana Naše Slovensko svoju protirómsku kampaň vedie otrasným spôsobom, ktorý v spoločnosti zanechá stopu aj dlho po voľbách. Strach z budúcnosti je veľkou témou v diskusiách na internete aj v obývačkách. Žiaľ, aj toto priniesol November 1989.

Čo želáte Rómom do ďalšieho obdobia?

Spravodlivosť, férový prístup a životné šance – také, aké majú všetci ostatní obyvatelia našej krajiny.

Vladimír Rafael (1979)

Vedie občianske združenie EduRoma, venuje sa predovšetkým téme vzdelávania rómskych detí. Žije v Bratislave.

Kde vás zastihol November ´89 a ako ste vnímali tieto zlomové udalosti?

Detstvo som prežil v detskom domove, v roku 1989 som bol v 5. ročníku. Zlomové zmeny som samozrejme vnímal cez televíznu obrazovku a prostredníctvom rozhovorov dospelých. Deti v domovoch však žili v bubline. V časoch ekonomickej transformácie nám nič nechýbalo, po materiálnej strane sme mali všetkého dostatok.

Ako hodnotíte zmeny v postavení Rómov po roku 1989?

Za kľúčové zmeny po roku 1989, ktoré ovplyvnili súčasné postavenie Rómov na Slovensku považujem naplnenie národnostného práva na sebaidentifikáciu a zvýšenú politickú angažovanosť Rómov, ktorá sa v posledných dvoch (pred)volebných obdobiach prejavila hlavne vo vyššej angažovanosti Rómov vo vysokej politike a ich umiestneniach na súpiskách majoritných politických strán. Pozitívne je aj to, že krátko pred voľbami 2020 prvýkrát badať vysokú občiansku angažovanosť bežných ľudí z rómskych komunít, ktorí sa aktívne vyhraňovali na námestiach slovenských miest a obcí proti nenávisťným mítingom Kotlebovej fašistickej strany – LSNS.

Aké sú negatíva vývoja vo vzťahu k postaveniu Rómov? Čo November ´89 Rómom vzal?

Chudoba bola aj za komunizmu, boli tu aj osady. Myslím si, že po roku 1989 sa zmenšili možnosti vystúpiť z chudoby, preťať ten začarovaný kruh. V súčasnosti asi polovica Rómov, t. j. viac ako dvestotisíc ľudí žije stále v podmienkach absolútnej chudoby. Stále nám zlyhávajú politiky bývania, zamestnanosti, zdravotnej starostlivosti a vzdelávania. Nám sa nikdy nepodarí odstrániť chudobu, ale musíme rozširovať príležitosti, aby z viacgeneračnej chudoby mohli ľudia, ak budú chcieť, vystúpiť. Musíme vytvárať podmienky na šance na zmenu, a to sa nám nedarí.

Za negatívny jav považujem aj súčasnú finančnú a personálnu podvýživu a ideovú vyprázdnenosť rómskeho občianskeho sektora – predovšetkým jeho watchdog-ové, výskumno-analytické a advokačné spektrum.

Čo podľa vás potrebujú Rómovia, aby sa im darilo zlepšovať podmienky pre život?

Na lokálnej úrovni sa mení politická participácia, máme asi päťsto poslancov a poslankyň obecných zastupiteľstiev, niekoľko desiatok starostov. Čo potrebujeme, je zvýšiť počet šikovných a múdrych ľudí vo vrcholovej politike a v štátnej a verejnej správe. Potrebujeme, aby o dôležitých veciach o Rómoch rozhodovali aj Rómovia, lebo bez participácie sa politiky integrácie nepohnú ďalej.

Prípravil: B. Oláh, (red)

Agnes Horváthová (1957)

Narodila sa a žije v Bratislave. Vede občianske združenie Romano kher – Rómsky dom, pracovala na Úrade splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity, spoluzakladala Fond sociálneho rozvoja, bola členkou výboru pre národnostné menšiny a etnické skupiny.

Ako si spomínate na November '89 a čo si pamätáte z týchto udalostí?

Rok 1989 bol pre mňa významný, 1. mája sa narodil môj syn. Potom prišiel november a môj manžel to komentoval s humorom, že náš syn sa narodil v deň sviatku práce a on si tým vylepšil svoj kádrový profil – a zrazu prišiel November 1989 a všetko pokazil.

Ale vážne, cítili sme, že sme svedkami historických udalostí, chodili sme na Námestie SNP v Bratislave a s napätím sledovali, k akým zlomom v dejinách Československa dochádza. Prestali sme sledovať správy rakúskej televízie a nespúšťali sme oči z domácich správ. Jednak sme videli ten obrovský prelom v médiách, prestávali byť povrchné, prestali sme ich vnímať ako klišé a navyše sa dialo čosi prevratné. Televízia, rozhlas a noviny každú chvíľu prinášali nové a nové správy o prelomových udalostiach. Bolo to vzrušujúce, dynamické, ohromné.

Ako hodnotíte zmeny po roku 1989? Čo kľúčové sa udialo?

Na tribúne na Letenskej pláni v Prahe v roku 1989 stáli aj Rómovia a všetci sme to vnímali pozitívne. Ďalší vývoj ukázal, že Rómovia svoju identitu vnímajú skôr podľa lokality, z ktorej pochádzajú, než podľa rómskej národnosti, ku ktorej sa väčšina ani nehlási. Tam vidím korene neúspechov politických strán, ktoré vznikali po roku 1989. Najvýraznejšie to vidno medzi maďarsky hovoriacimi Rómami a medzi Rómami, ktorí hovoria po slovensky a na výsledkoch hlasovania v parlamentných voľbách.

V 90-tych rokoch bol veľmi priaznivý rozvoj mimovládnych neziskových organizácií naprieč celým Slovenskom, ktorý bol podporovaný Európskou úniou a niekoľkými zahraničnými donormi. Po vstupe Slovenska do Európskej únie bola táto podpora utlmená a prežili len silné organizácie, medzi nimi veľmi málo rómskych.

Za pozitívne považujem to, čo vnímajú pozitívne aj ľudia z majority: slobodu pohybu – veľa Rómov cestuje za lepším životom za hranice Slovenska; možnosť podnikania – teším sa, keď počujem, že napríklad v okolí Tatier majú Rómovia prosperujúce penzióny či reštaurácie; možnosť študovať v zahraničí – máme nemálo mladých Rómov, ktorí takúto možnosť využili a výrazne ich to posunulo v živote.

Čo si myslíte, že sú negatíva vývoja vo vzťahu k postaveniu Rómov? Čo November '89 Rómom vzal?

Videli sme, čo nastane, keď štát prestane riadiť zdelávanie, bývanie, zamestnanosť alebo starostlivosť o zdravie ľudí. Zoberme si bývanie. Pred rokom 1989 sa likvidovali osady a mnohí išli z chatrčí do bytov s teplou, tečúcou vodou. Urobili sa pri tom aj chyby. Na jedno sídlisko išli bývať ľudia na rozličnej sociálnej úrovni, avšak po Nežnej revolúcii nastal ďalší extrém. Štát nebudoval nájomné byty a kto nemal peniaze na kúpu bytu do osobného vlastníctva, ostal neraz bez strechy nad hlavou. A to je začiatok začarovaného kruhu, z ktorého sa veľmi ťažko vychádza.

Žiaľ, naplnili sa predpovede ľudí, ktorí hovorili, že chudobnejší budú ešte chudobnejší, že rozdiely medzi regiónmi sa budú zväčšovať a práve regióny s vysokou koncentráciou Rómov budú veľmi chudobné. Sľuby, že sa tieto rozdiely budú vyrovnávať, sú len ťažko uskutočniteľné predvolebné frázy.

Čo si pre Rómov želáte do ďalšieho obdobia?

Želám si, aby bolo čo najmenej Rómov, ktorí sa cítia byť vo vlastnej krajine ako emigranti a aby neboli diskriminovaní v oblasti vzdelávania, v práci, ani nikde inde.

Roman Eštočák (1973)

Ako si spomínate na November '89 a čo sa udialo pod vplyvom týchto udalostí vo vašom osobnom živote?

V novembri 1989 som bol v treťom ročníku na baníckom učilišti v Karvinej. So spolužiakmi sme išli do ulíc štrngat kľúčmi za demokraciu. Neviem, či som vtedy všetkému rozumel, ale myslím, že to výrazne zmenilo môj osobný život. Asi by som bol skončil učňovku a zamestnal sa v bani. Ale demokracia mi umožnila uberať sa úplne iným smerom a pracovať na sebe. Zmaturoval som a pokračoval vo vysokoškolskom štúdiu na Katedre rómskej kultúry v Nitre. Dnes je zo mňa sociálny pracovník a už viac ako trinásť rokov pracujem v štátnej správe.

Ako hodnotíte zmeny po roku 1989? Boli pozitívne alebo negatívne?

Niektoré boli pre Rómov pozitívne, iné nie, ale táto zlomová udalosť zmenila veľa. Na jednej strane mnohí Rómovia stratili sociálne istoty, hlavne prácu, s tým aj príjem a možnosť dôstojného života. Hlavne v rómskych komunitách sa stretáva-

Zuzana Kumanová (1970)

Žije v Bratislave. Pôsobila v štátnej správe, v neziskovom sektore vedie občianske združenie In Minorita. V roku 2019 jej prezident republiky udelil štátne vyznamenanie Pribinov rad 1. triedy.

Ako si spomínate na November '89 a čo si pamätáte z týchto udalostí?

V novembri 1989 som bola poslucháčkou Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, teda v centre diania. Zmeny boli veľmi dynamické. Fakulta vstúpila do štrajku, dopoludnia sme trávili v škole, diskutovali sme a podvečer chodili na námestia. Veľa sa udialo. Asi sme na začiatku ani nevedeli odhadnúť rozsah zmien. Ja som potom pokračovala v doktorandskom štúdiu a do praxe som prišla až v roku 1998.

Ako hodnotíte zmeny po roku 1989? Čo kľúčové sa udialo?

Udiali sa zásadné zmeny. Rómovia získali štatút národnostnej menšiny a môžu rozvíjať svoju kultúru, jazyk a budovať povedomie. Nejde to ľahko, to vieme všetci. Aj po tridsiatich rokoch môžeme povedať, že nám chýbajú mienkotvorné inštitúcie. Všetky podstatné aktivity sa dejú na báze projektov a realizátormi sú neziskové organizácie, čo ovplyvňuje udržateľnosť výstupov.

Socioekonomické transformačné procesy mali výrazný dopad na časť rómskej populácie, hlavne v rómskych osadách sa prehĺbili rozdiely medzi Rómami a ostatnou populáciou. Vysoká nezamestnanosť, generačná chudoba, nízka vzdelanostná úroveň a zlé podmienky bývania sa podpísali pod vylúčenie obyvateľov marginalizovaných rómskych komunít. A tiež diskriminácia ovplyvňuje postavenie Rómov. Doterajšie štátne politiky saturujú iba parciálne oblasti a nedá sa povedať, že by sa prehľbovanie rozdielov v spoločnosti zastavilo. Máme tzv. hladové doliny, kde všetci vieme, že vysoký podiel chudobných Rómov spôsobuje zaostávanie týchto regiónov, ale napriek tomu tieto problémy vlády doposiaľ riešili iba okrajovo.

Anina Botošová (1959)

Pochádza z hudobníckej rodiny, žije v Bratislave. V rokoch 2007 – 2010 bola splnomocnenkyňou vlády SR pre rómske komunity. Pracuje na Ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny SR.

Kde vás zastihol November '89 a ako ste vnímali tieto zlomové udalosti?

V novembri 1989 som bola na materskej dovolenke s dcérou Barborkou. Mala som už staršieho syna Eugena a naplno som si užívala radosti materstva. Eufóriu z revolúcie som vnímala z televíznych obrazoviek a z rozprávania môjho manžela, ktorý bol na každom mítingu na Námestí SNP v Bratislave. Vždy, keď prišiel domov, rozprával so zápalom, ako sa všetko zmení, ako sa nám bude dobre žiť, že budeme slobodní... Nechala som ho v jeho ilúziách a tešila sa, že možno naozaj nastane obdobie spravodlivosti a konečne budeme sami sebou.

Ako hodnotíte zmeny v postavení Rómov po roku 1989? Čo sú podľa vás kľúčové momenty, ktoré ovplyvnili súčasnosť? Čo pokladáte za pozitíva?

Vlády sa začali zaoberať rómskou témou. Po roku 1989 boli prijaté viaceré uznesenia dotýkajúce sa Rómov. Z nich najdôležitejšie bolo vládne uznesenie z roku 1991 Zásady vládnej politiky k Rómom, ktoré definovalo základné princípy zrovnoprávnenia Rómov s ostatnými národnostnými menšinami v SR.

Rómovia získali právo na vzdelanie, tlač, informácie vo svojom jazyku, Rómovia sa mohli združovať v občianskych združeniach, stranách. Bola založená Rómska tlačová agentúra v Košiciach, v roku 1992 vzniklo divadlo Romathan, jediné profesionálne rómske divadlo na Slovensku. Bola založená Katedra rómskej kultúry na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre a jej detašované pracovisko v Spišskej Novej Vsi. Začali sa vydávať prvé rómske noviny Romano nevo ľil, v roku 1993 vznikol detský časopis Luludi. Rómskej téme sa venuje aj verejnoprávna televízia, rozhlas. Pre mňa pozitívum spočíva v sebaidentifikačnom procese samotných Rómov, ktorí sa prihlásili k svojej kultúre, svojmu romipenu, svojmu materinskému jazyku – rómčine. Na podporu kultúry boli vyčlenené finančné prostriedky zo štátneho rozpočtu.

To sú pozitíva, avšak neviem, či sa dosiahlo aj naplnenie predstáv samotných Rómov. Vnímam dané obdobie ako posun vo vnímaní Rómov na politickej úrovni. V občianskom živote a v sociálnom statuse Rómov sa prehľbujú rozdiely, časť Rómov sa prepadá do priepasti chudoby a sociálnej odkázanosti. Tento aspekt na politickej úrov-

Myslíte, že November '89, ale hlavne transformačné procesy v 90-tych rokoch niečo Rómom zobrali?

Mnohí dnes majú spomienkový optimizmus a na dobu pred rokom 1989 spomínajú ako na obdobie prosperity. Bola povinná zamestnanosť, a tak Rómovia boli začlenení do pracovného procesu. Aj byty sa stavali, aj škôlky boli, ale tiež silný asimilačný tlak a stigmatizácia rómskej identity. Po roku 1989 sa stratili zdanlivé istoty, ale hlavne sa prehĺbili odmietavé postoje majority. Len pripomeniem, že až 80% verejnosti by Rómov nechcelo za susedov a táto spoločenská dištancia je stabilná posledných 25 rokov. Myslím, že integračné politiky zlyhávajú práve preto, že chýba ochota a podpora na strane majority.

Keď chodím po Slovensku, zdá sa mi, ako keby majorita stále dúfala, že v jedno ráno sa zobudí a „ich“ Rómovia tam nebudú. Jednoducho sa stratia a možno práve preto nechcú nič, čo by znamenalo nejaké zlepšenie života Rómov. Sú krátkozrakí, lebo čím horšie sa majú Rómovia, o to horšie sa majú aj oni.

Čo by ste zaželeli Rómom do ďalšieho obdobia? Čo Rómovia potrebujú?

Prajem nám veľa odhodlania do zlepšovania našej situácie. Dúfam, že mladí prevezmú štafetu a pokročia vo formovaní etnickej identity a hrdosti. Verím tiež, že sa nájde múdra vláda, ktorá bude integráciu marginalizovaných rómskych komunít brať vážne a o desať rokov budeme vedieť zhodnotiť pokrok.

ni mal riešiť od roku 1999 splnomocnenec vlády pre rómsku menšinu, neskôr premenovaný na splnomocnenca vlády pre rómske komunity.

Aké negatíva vývoja vo vzťahu k postaveniu Rómov vnímate? Čo November '89 Rómom vzal?

Majoritná spoločnosť vníma Rómov len ako sociálnu skupinu, ktorá je na okraji spoločnosti, žijúca v biede v segregovanom prostredí. Je veľmi viditeľná a veľmi zraniteľná, pretože v obciach, kde žijú Rómovia, ich už ani po mene občania nepoznajú, sú označovaní ako „tí osadníci“, ktorí nerobia, nestarajú sa o deti... Proste, označia ich ako nežiaducich, ako rušivý element v spoločnosti. Život v týchto komunitách sa uzavrel, ľudia, ktorí tam žijú si vytvorili vlastné pravidlá prežitia. Sociálne a existenčné problémy z dôvodu straty zamestnania vyvolávajú medzi dvoma svetmi napätie a to napätie je živnou pôdou pre extrémizmus. Hľadáme vinníkov, označíme ich a oni sa ani nevedia brániť, pretože nemajú svojich zástupcov, ktorí by ich chránili a najmä rozumne zdôvodnili príčiny a dôsledky, ktoré sa mali riešiť. Naša spoločnosť sa tým rozdeľuje na dva svety, medzi ktorými sa budujú múry. Či už symbolické, alebo aj tie skutočné, ktorými izolujeme rómskych občanov v princípe. Myslím, že Rómovia prišli o sociálne istoty.

Čo si pre Rómov želáte do ďalšieho obdobia?

Hlavne si želim, aby sa nehanbili za svoj pôvod. Želám si, aby Rómov majoritná spoločnosť začala vnímať ako rovnocenných občanov tejto krajiny v každej oblasti života, lebo iný domov nemáme. Tu sme sa narodili, priviedli na svet svoje deti a pochovali svojich predkov. Na tomto území žijeme viac ako 600 rokov, tu sme doma.

Platí staré rómske príslovie, že na tomto svete sme si rovní, len pozeráť sa na seba musíme otvoreným srdcom a ľudskou dušou. Také vnímanie chcem dopriať všetkým Rómom.

Klára Orgovánová (1956)

Pochádza z Prešova. V rokoch 2001 – 2007 bola splnomocnenkyňou vlády SR pre rómske komunity, je nositeľkou štátneho významenia Rad Ľudovíta Štúra 1. triedy.

Ako ste vnímali novembrové udalosti?

Rok 1989 znamenal pre mňa veľký zlom v pracovnom aj súkromnom živote. V tom čase som pracovala ako klinická psychologička v Psychiatrickej liečebni v Prešove. Mala som výbornú partiu kamarátov, všetci sme už pracovali a mali veľké výhrady voči režimu. Viacerí postupne emigrovali a aj ja som sa na to chystala. Vycestovala som do Paríža a mala pokračovať do Kanady, ale nedokázala som ostať. Chcela som to opäť skúsiť, ale zmenila sa situácia a odchádzat z tejto krajiny už našťastie nemalo zmysel.

Práve November '89 odštartoval zmenu aj v mojom profesijnom živote a začala som sa zaoberať Rómami. Napriek tomu, že som na psychiatrii chcela robiť, rozhodla som sa prijať ponuku a v roku 1990 som odišla do Nitry. Na novovzniknutej Katedre rómskej kultúry som ako odborná asistentka, spolu s ľuďmi ako Viliam Zeman, Karol Seman, Dezider Banga, Július Tancoš, Richard Filipko pomáhala budovať katedru. Na moje rozhodnutie mala asi najväčší vplyv Danko Šilanová, ktorá dala v Prešove dohromady niekoľko zaujímavých ľudí ako Maxo Estočák, Rudo Bundzík, Dezider Oláh, Jožko Chomanič či Robert Lehocý a založili sme Združenie inteligencie Rómov. Boli sme veľmi odhodlaní a intenzívne sme oslovovali všetky dôležité inštitúcie a organizovali stretnutia s Rómami. Jedno z najkrajších bola diskusia v preplnenom prešovskom divadle, v rámci Občianskeho fóra.

Ako hodnotíte zmeny v postavení Rómov po roku 1989?

Ako nedokončenú šancu pre Rómov, ale hlavne pre Slovensko, napísať úspešný príbeh aj o Rómoch. Mohli sme urobiť oveľa viac.

Tridsať rokov nie je málo na to, aby takmer polmiliónová menšina dosiahla rovnoprávnosť, vydobyla si rešpekt alebo dokonca si zabezpečila lepší život bez pomoci iných. Kľúčovou podmienkou bola žičlivejšia politická klíma a Európa otvorenejšia pre Slovensko. Naplnením podmienok pre vstup do Európskej únie sme dosiahli čiastkové úspechy, formálne sme prijali všetky normy ohľadom ľudských a národnostných práv.

Vďaka vplyvu ľudí, ktorí mali nejaké pozície a ktorí boli zbavení predsudkov sa podarilo po roku 1989 vtedajším významným rómskym osobnostiam presadiť veľa skvelých vecí. Vznikli nové inštitúcie, založila sa Katedra rómskej kultúry v Nitre, divadlo Romathan v Košiciach. Vznikali mimovládne organizácie, ktoré poskytovali štipendiá alebo pod-

porovali deti v predškolskom veku či mladých vysokoškolákov. Veľkým prínosom bol rómsky program, ktorý mala Nadácia otvorenej spoločnosti (Open Society Foundation).

Prvé roky po revolúcii boli pre mňa úžasným obdobím. Podieľala som sa na mnohých nových veciach, videla som, čo sme spolu s ďalšími ľuďmi tvorili. Vláda schvaľovala dokumenty, ktoré definovali Rómov ako národnosť, budovali sa jej atribúty. Ako veľké pozitívum hodnotím zvýšenie počtu študentov na stredných a vysokých školách. Mnohí začali cestovať, tvorili medzinárodné siete, študovali na Stredoeurópskej univerzite v Budapešti. Vytváral sa „intelektuálny kapitál“, ktorý sa nestratil a vďaka ktorému máme dnes, napríklad v štátnej správe, mnohých vzdelaných a schopných ľudí.

Aké sú negatíva vývoja vo vzťahu k postaveniu Rómov? Čo November '89 Rómom vzal?

Každé takéto hodnotenie je subjektívne. Pre mňa zmeny znamenali predovšetkým možnosti, ale určite sa na to inak pozerajú ľudia, pre ktorých nové časy znamenali hlavne straty. Z tých, ktorí tvorili nižšiu, ale zamestnanú vrstvu, nová doba urobila nezamestnaných, z mnohých bezdomovcov a emigrantov. Práve táto skupina ľudí sa aj dnes stáva objektom útokov zo strany rôznych extrémistov. Ako najväčšie negatívum hodnotím premrhaný potenciál mnohých ľudí. Väčšina mladých ľudí nemá kam z osady odísť. Stratili sme čas aj peniaze. A pritom sa z tých osád dalo niečo urobiť.

Ak nepoznáme a nevidíme všetky súvislosti, máme tendenciu vidieť pokrok aj v malých príbehoch úspechu. Napríklad, že niekto ukončil vysokú školu, postavil si domček alebo zriadil škôlku. Určite je veľmi dôležité hovoriť o tom, čo sa podarilo, ale pri kvalifikovanom hodnotení prístupov a politík, ktoré mali byť systémové, situácia vyzerá inak. Možnosti, ktoré sme mali, neboli naplno využité a každé striedanie politickej reprezentácie narúšalo logickú postupnosť projektov a filozofiu prístupu. Na tom majú svoj podiel samozrejme aj samotní Rómovia, pretože málokedy dokázali sledovať spoločný cieľ.

Čo si pre Rómov želáte do ďalšieho obdobia?

Bola by som veľmi šťastná, keby každý človek mohol žiť v klude a bezpečí svoj vlastný príbeh.

Z pohľadu mojich skúseností sa len potvrdzuje, že tí, ktorí vedia ako je dôležité mať nejakú kontrolu nad dňom, občiansky sa aktivizovať, vzdelávať, zapájať sa do verejného života, sa majú lepšie. Momentálne robím v projekte, ktorý sa týka pozemkov, navštevujem mnohé obce a veľmi sa mi páči, ako väčšina ľudí vie o čo ide a čo chce, sú partnermi pre každú debatu. Tak si želim, aby si to uvedomovali a brali život do vlastných rúk.

◆ Archívna fotografia RNL. Uprostred PhDr. František Godla.

me s viacgeneračnou chudobou, kde sú šance na zlepšenie života malé. Zamestnanie je veľmi dôležité a mnohí Rómovia sú diskriminovaní na trhu práce, nenájdu legálnu prácu, preto sa uchylujú k práci načierno. Dnes nie je jednoduché odísť z osady a presťahovať sa. Aj tí, čo majú peniaze, si za svoje ťažko zarobené peniaze nemôžu kúpiť bývanie mimo osady. Poznáam viacero rodín, ktoré si našetrili, chodili robiť do zahraničia, ale byty či domy si tu na východnom Slovensku nemohli kúpiť. Majorita ich medzi seba nepustila.

Pozitívne hodnotím otvorenie priestoru pre rozvoj rómskej kultúry a budovanie rómskej identity. Bývalý režim to neumožňoval, ba práve naopak, potieral. Keď sme na vysokej škole mohli študovať rómsky jazyk, bol som hrdý. Uvedomil som si, že môj materinský jazyk je hodnota – je to jazyk, ktorý si majú predkovia uchovávať po stáročia. Rád chodím medzi mladých ľudí, Rómov aj Nerómov, hovorím im o našom jazyku a kultúre. Myslím si, že toto vzájomné spoznávanie nás obohacuje. Aj prezentácia rómskej kultúry je dôležitá, ukazuje pestrosť tradícií a výnimočnosť. Ako pozitívnu zmenu hodnotím aj možnosť vzdelávať sa. Za posledné desaťročia sa zvýšil počet vysokoškolsky vzdelaných Rómov. Je pravdou, že v tomto smere potrebujú mladí ľudia, ktorí chcú ísť na vysokú školu podporu a je dobre, že u nás fungujú také organizácie ako Rómsky vzdelávací fond, ktoré sú schopné túto podporu sprostredkovať.

Čo by ste popriali Rómom do ďalšieho obdobia? Čo Rómovia potrebujú?

Všetkým nám želim hlavne pokoj a pocit bezpečia v krajine, v ktorej žijeme. Prial by som si priestor pre rozvoj a príležitosti pre sebarealizáciu. Mladým ľuďom želim, aby sa mohli rozvíjať v tom, čo ich baví a aby našli uplatnenie. Chcel by som, aby tu nikto nikoho nesúdil na základe farby pleti, ale aby vždy išlo iba o to, aký je kto človek.

Lýdia Gabčová (1978)

Pochádza z Holumnice, žije v Bratislave. Pôsobila v neziskovom sektore, v súčasnosti pracuje na Úrade splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity.

Ako si spomínate na November '89 a čo si z týchto udalostí pamätáte?

V novembri 1989 som bola v šiestom ročníku základnej školy. Už pred revolúciou som čítala noviny, otec nejaké odoberal a ja som rada čítala. Keď začali demonštrácie, bolo to v televízii. Nerozumela som všetkému, ale heslá ako „Verejnosť proti násiliu“ a „Pravda zvíťazí“ sa mi už v tom veku páčili. Aj mamu som presviedčala, že tento „prevrat“ bude dobrý.

Vedela som, že niečo v spoločnosti nie je dobré, napríklad som riešila, prečo pani učiteľka nemôže ísť verejne do kostola, ale stojí potajomky v zadu a pred koncom omše skôr odíde. A vedela som už vtedy aj to, že sa nedalo cestovať, a to mi prišlo veľmi divné, nepochopiteľné.

Ako hodnotíte zmeny po roku 1989? Čo kľúčové sa udialo?

Postavenie strednej triedy sa zlepšilo. Chudobní a ne-
vzdelaní sú na tom horšie a horšie.

Pozitívne vnímam vznik a rozvoj inštitúcií, predovšetkým Katedry rómskej kultúry v Nitre, divadla Romathan v Košiciach, Úradu splnomocnenca vlády pre rómske komunity a pozvoľné zvyšovanie vzdelanostnej úrovne. V posledných rokoch sa zdá, že sa zvyšuje počet rómskych vysokoškolákov, a už to nie sú iba odbory zo sociálnej práce a učiteľstva.

Pozitívne hodnotím aj emancipačný proces a vznik rôznych mimovládnych organizácií, rôzne aktivity a tiež možnosti politickej participácie. Na úrovni legislatívy je zakotvený princíp rovnakého zaobchádzania, čo je tiež pozitívne, ale to, že rovnaký prístup sa v mnohých oblastiach neuplatňuje, je zasa realitou. V tejto oblasti vidím veľký priestor na zlepšenie.

Myslíte, že November '89, ale hlavne transformačné procesy v 90-tych rokoch niečo Rómom zobrali?

Možno sociálne istoty. Pred rokom 1989 mali istotu práce, teda aj jedla, aj keď to môže byť iba iluzórne. Nemyslím si, že rok 1989 treba vnímať ako medzník, ktorý Rómom niečo zobral.

Ale je pravdou, že slobodu prejavu a demokraciu si u nás niektoré skupiny obyvateľov vysvetľujú po svojom a myslia si, že môžu hovoriť, ale aj robiť čokoľvek. Najväčším negatívom súčasnosti je diskriminácia.

Čo by ste zaželeli Rómom do ďalšieho obdobia? Čo Rómovia potrebujú?

Tým, ktorí majú podmienky a príležitosti prajem, aby boli viac solidárni a mysleli aj na tých, ktorí také príležitosti nemajú. Zároveň tým chudobnejším prajem, aby nachádzali pozitívne vzory, a to aj v rómskej komunite. Prajem si lepšie spolužitie v komunitách, ale aj v celej spoločnosti. A tiež si želim zdravie pre všetkých a kvalitne prežitý život. Chcela by som spoločnosť bez predsudkov.

Jožka Miker: Dvadsať rokov som stával pred bránou

Film *Jožka* režiséra Hamzeho Bytyciho a producentky Veroniky Patočkovej je nielen portrétom neúnavného bojovníka proti fašizmu, ale aj obrazom toho, ako sa spoločnosť stavia k rómskym obetiam holokaustu.

Jozef „Jožka“ Miker sa s Hamzem Bytycim po prvýkrát stretol pred rokmi na konferencii o anticiganizme v nemeckých Drážďanoch. Jožka mu povedal o prasacej farme na mieste bývalého koncentračného tábora v Letoch. Hamzeho Bytyciho táto informácia šokovala. „Nemohol som tomu uveriť. Cez tento príbeh som si uvedomil, že spravodlivosť neexistuje,“ povedal. Rozhodol sa dokumentovať Jožkov zápas o zrušenie tejto farmy a priznanie piety miestu, ktoré si ju zaslúži. Film nakrúcali počas roka 2016, kedy projekt predstavili aj na nemeckom festivale GoEast a získali finančnú podporu na jeho ďalšiu produkciu.

Farma na popraviske

Jozef Miker pracoval tridsaťjeden rokov v baniach, stálo ho to zdravie. Keď ochorel, rozhodol sa venovať svoj život boju proti rasizmu, nespravodlivosti, ostrakizácii a diskriminácii Rómov nielen v Čechách. „Na čo som najviac hrdý? Na to, že som Róm,“ hovorí v dokumente. Vo filme ho sledujeme, ako zapaluje sviečku na ceste neďaleko prasacej farmy v Letoch. Prístupová cesta k nej je uzavretá červenou páskou a na krajnici hliadkuje policajné auto. Farmu tu postavili v roku 1973 a trvalo viac než dlho, než sa uznalo, čo sa počas druhej svetovej vojny a obdobia protektorátu na tomto mieste dialo.

Tábor Lety bol najskôr zberným pracovným táborom a počas druhej svetovej vojny sa zmenil na čisto zberný tábor. Nachádzal sa na okraji obce Lety v okrese mesta Písek. Od augusta 1942 dostáva tábor prívlastok cigánsky. Internovali v ňom celé rómske rodiny a svojím zriadením sa označuje za koncentračný tábor. V stanovený deň, 2. augusta, nemohli Rómovia opustiť svoje bydliská a museli sa hlásiť na policajných staniách. V tábore boli rodiny držané v neľudských podmienkach, mnohí členovia rodín zahynuli priamo tam alebo boli zavraždení v iných koncentračných táborech. Z tohto tábora bolo do Osvienčimu deportovaných 420 väzňov.

Tábor Lety bol po celý čas prevádzkovaný protektorátom a mal výhradne české vedenie. Strážili v ňom českí četníci, ktorí sa k zaradencom správali nesmierne brutálne. „Jeden český četník vyvraždil celú rodinu partnerkinej prababky, to sa nedá prehliadať,“ hovorí Jozef Miker. História rodiny jeho manželky bola motiváciou pre boj za očistu pietneho miesta. Aj Jozefovi rodičia boli internovaní v slovenskom tábore v Dubnici nad Váhom, ktorý mal obdobne otrasné podmienky ako tábor v Letoch.

Peklo v pekle

Chabé drevené baraky mali pôvodne slúžiť pre štyristo zaistencov, ale postupne sa v tábore ocitlo takmer tisíc dvesto osôb. Deti, ktoré ešte neboli schopné fyzickej práce, oddelili od rodičov. Rodiny boli rozdelené na mužov

a ženy s deťmi. Rómovia boli nútení otrocky pracovať na stavbe ciest, v lesoch či kameňolomoch.

„Začnem príbehom veľmi silnej a odvážnej ženy, Rómky, Sintky. Keď na to miesto prišli, zistila, že to je cigánsky tábor – väzenie pri Letoch. Veliteľ tábora Janovský ich chcel hneď od začiatku zastrašiť a privítal ich slovami: „Pre vás, Cigánov, sú len dve miesta, tu a v pekle,“ počujeme vo filme *Jožka* prejav Čenka Růžičky, predsedu Výboru pre odškodnenie rómskeho holokaustu v Čechách, počas spomienkovej udalosti v Letoch. V tomto období ešte obďaleč od pamätníka prosperovala farma s ošipánymi.

Riaditeľ tábora Josef Janovský bol známy brutálnym trestaním, bitím, vraždením a zároveň zamlčováním informácií o počte zabitých väzňov. Rómom odopieral stravu či dodávky uhlia v zimnom období. Väzni museli pracovať a prežívať v neustálom podchladení a hladu. V tábore sa šíрили choroby, zúfalí a vyčerpaní väzni si ubližovali, aby sa dostali do nemocníc. Janovský im však často lekársku starostlivosť upieral. V týchto podmienkach sa v tábore rozšírila epidémia týfusu, podobne ako v slovenskom tábore v Dubnici nad Váhom. Epidémia a najmä možnosť jej rozšírenia za ostatný plot vystrašila obyvateľov neďalekých Letov, ktorí sa inak o osudy Rómov nezaujímali. Jedna z pamätníčok, ktorá prežila päť koncentračných táborov, označila Lety za horšie ako Osvienčim, najmä pre krutosť táborových dozorcov. Priamo v Letoch prišlo o život až 600 osôb, z nich bolo 241 detí.

Musel sa tým zaoberať

„Letami som sa musel začať zaoberať. Mrzelo ma to ako človeka a antifašistu. Celá moja rodina sa venovala boju proti nacizmu a ja som sa k tomuto boju pridal, keď sa v roku 1992 začal v Československu rozmáhať neonacizmus. A odvtedy som neprestal,“ hovorí o sebe Jozef Miker. Od starého otca svojej manželky počúval o desivej rodinnej histórii spojenjej s týmto táborom. Dozvedel sa od neho aj o tom, že na tomto mieste stále fungovala prasacia farma. Vo filme kráča Jožka spolu s režisérom po lúke, v pozadí za plotom vidíme rozsiahle šedivé stavby ošipárne. „Na tomto mieste kedysi stál *rómsky tábor smrti*,“ hovorí. Ako sa cez plot díva na farmu, poznamená: „Tu máme krásny pamätník, ako si nás Česi vážia“.

Film dokumentuje Jozefov boj nielen o odstránenie farmy, ale aj priznanie holokaustu Rómov počas obdobia protektorátu. Niektorí českí politici holokaust Rómov znevažovali a upierali mu jeho dôležitosť. Boj za zrušenie farmy trval niekoľko desaťročí. Tá medziasom prosperovala aj vďaka európskym dotáciám, na čo poukazuje aj Bytyciho film.

„Bojovali sme viacerí. Napríklad Čeněk Růžička (predseda Výboru pre odškodnenie rómskeho holokaustu v Čechách, pozn. red.) bojoval dvadsať rokov, ale skôr politickým spôsobom. My sme robili protesty po celej Európe. O Letoch sa postupne začalo viac a viac hovoriť, natáčali sa reportáže a filmy. Spolu s Mirom Brožom sme robili turné

po Nemecku a rozprávali sme o tejto skutočnosti v rákúskych rádiách a televízii. Vyzbierali sme viac ako stotisíc podpisov za náš protest, od mnohých politikov v zahraničí, hercov či nositeľov Nobelovej ceny,“ opisuje priebeh neúnavného protestu Jozef „Jožka“ Miker.

Koniec farmy

Osudy Rómov počas Protektorátu Čiech a Moravy boli nesmierne tragické a počet obetí nie je presný. Odhaduje sa, že zo 6 500 Rómov žijúcich na území protektorátu ostalo na slobode len okolo tristo osôb. V dokumentárnom filme navštevuje Jožka Pamätník Rómom a Sintom zavraždeným počas nacizmu v Berlíne. Veľkú vodnú plochu pamätníka lemujú kamene s menami táborov a miest, kde zahynuli Rómovia. Jožka nachádza kameň s nápisom Lety a kladie naň červenú ružu.

Aj keď bol v deväťdesiatych rokoch pri ošipárni v Letoch postavený pamätník, farma mala pred sebou ešte dlhý život. V roku 2013 vyzval Výbor OSN pre ľudské práva Českú republiku na jej uzavretie.

Bytyciho dokumentárny film *Jožka* mal premiéru v máji 2017 na festivale stredo- a východoeurópskych filmov GoEast v nemeckom Wiesbadene. „Želal by som si, aby by aj tento film mohol prispieť k zrušeniu farmy v Letoch. Nevedel som však, čo sa stane. Vedel som, že Jožka je silný protagonista a filmom som chcel vzdať úctu jeho tvrdej práci,“ povedal režisér snímky. V čase premiéry filmu sa práve schyľovalo k zrušeniu prasacej farmy v Letoch.

V druhej polovici roku 2017 česká vláda oznámila, že sa dohodla s firmou prevádzkujúcou farmu o jej odkúpení a následnom zbúraní. Napriek tomu, že bol tento proces pomerne škandalózný a farma bola vykúpená za podozrivo veľký obnos peňazí, zmizla na začiatku roku 2018 z miesta bývalého koncentračného tábora, kde sú pod zemou pochovaní mnohí ľudia. Dnes tam stojí Pamätník holokaustu Rómom a Sintom v Čechách, ktorý spravuje Múzeum rómskej kultúry v Brne.

Boj proti nespravodlivosti nekončí

V decembri 2019 sme Jožku stretli na festivale rómskych filmov Ake Dikhea? v Berlíne. Priznáva, že má zvláštny pocit, že dnes môže na miesto bývalej farmy slobodne vkročiť. „Dvadsať rokov som stával pred bránou na protest, nikdy ma nepustili dovnútra. Teraz môžem navštíviť múzeum a pamätník, kedy chcem.“ Dodáva, že je veľmi rád, že je pamätník v Letoch pod správou rómskeho múzea.

Jožkov boj proti nespravodlivosti sa zrušením farmy nekončil. V súčasnosti je aktívny v Česko-Slovenskej Rómskej únii a venuje sa získavaniu a prerozdeľovaniu humanitárnej pomoci v Česku a na Slovensku.

„Keď sa raz pustíš do boja za ľudské práva, nedá sa prestať. Vždy sa nájde niečo, čo ťa zdvihne zo stoličky a pôjdeš, pretože by si to so sebou inak nevydržal,“ hovorí.

Text: Paula Ďurinová
Foto: RomaTrial

Tridsať rokov od Nežnej revolúcie

Od Nežnej revolúcie prešlo tridsať rokov, a preto sa pýtam, čo dala Rómom? Majú sa Rómovia naozaj tak dobre, ako nám často vyčíta majorita, že nič nerobíme a iba vyciciavame štát? A ako sme sa mali pred nežnou revolúciou? Mali sme sa lepšie? Horšie? Posúdte sami.

Píše sa rok 1989. Je teplé letné ráno, niečo po piatej hodine a slnko, ktoré vyšlo už pred polhodinou pripaľuje. Zdá sa, že bude horúci deň. Každý sa ponáhľa do práce ako správny a disciplinovaný socialistický robotník a ako každý deň sa mnohí zastavujú v bufete na železničnej stanici, na „poprávku“. Aj keď v tom čase platilo, že alkoholické nápoje sa v krčmách, reštauráciách, bufetoch a aj obchodoch smeli podávať až po desiatej hodine, v tomto bufete, ktorý vyzeral ako piata cenová skupina a ktorý volali Nervové, U Trešaka alebo Šlintak, platila asi výnimka. Tu sa už od štvrtej hodiny rannej potajomky, ale verejne podávali alkoholické nápoje. Národné podniky a ich vrcholoví súdruhovia sa tvárili, že nič nevidia a nič nepočujú a ticho tolerujú ranné dva poldecáky do jednej a druhej nohy a nejaké to malé desiatkové pivo, veď normy sa plnia na stodvadsať percent. Nervové, U Trešaka alebo Šlintak hovorili tomuto bufetu preto, lebo skoro ráno ešte zaspatí, nervózni, trasúci sa robotníci s bolesťami žalúdka, skôr než prišli do práce navštívili tento bufet za jasným cieľom. Odtiaľ už išli do práce spokojnejší, nebolel ich žalúdok a už sa ani netriasli.

V ten deň sa v bufete stretli aj dvaja Rómovia. „Servus, Kalo, ako sa máš a kde teraz pracuješ?“ spýtal sa Šuko, aj keď vedel, že už dlhé roky pracuje v pozemných stavbách. „Čo sa tak hlúpo pýtaš? Čo nevieš, že pracujem v pozemných stavbách?!” odpovedal Kalo a nazlostene hodil do seba rum. „Prepáč, Kalo, akosi som pozabudol, že tam robíš. A už dlho tam robíš?“ opýtal sa opäť Šuko. „Už tridsaťsedem rokov, bratku, od svojich osemnástich. Ešte päť rokov a pôjdem do dôchodku. Už mám dosť toho cestovania do Prahy,“ povedal Kalo. „A prečo až do Prahy?“ začudovane sa opýtal Šuko. „Už viac ako dvadsať rokov stavia náš podnik v Prahe rôzne stavby a aj pražské metro. Mohol by som povedať, že náš podnik a Ró-

movia, ktorí v ňom pracujú postavili celú Prahu a metro,“ chváli sa Kalo a pokračuje, „za hodinu nám ide vlak do Prahy. Čakám na našich Rómov, a keďže ešte mám čas, tak som si prišiel dať poldecu“. Kalo sa vyberie k pultu. Vracia sa s dvoma pohárkami, jeden podá Šukovi. „No a ty čo? Ešte pracuješ v tom strojárenskom podniku?“ pýta sa Kalo. „Hej, už tridsaťpäť rokov. Chcel som ísť pracovať na pridruženú výrobu, aby som zarobil viac, ale nechcú ma pustiť,“ sťažuje sa Šuko. „A koľko ti ešte chýba do dôchodku?“ pýta sa Kalo. „Ešte sedem rokov,“ odpovedá Šuko a ide tiež k pultu. Vracia sa s dvoma pohárkami. Pred bufetom už sa schádzajú Rómovia pripravení na cestu do Prahy. Šuko pozrie na hodinky. „To už je toľko hodín? Nestihnem pichnúť do šiestej,“ hodil do seba pohárik, dopil malé pivo a utekal do práce, aby stihol. Šuko a Kalo, tak ako mnoho Rómov v tom čase, bývali v bytovke na opačných sídliskách mesta, preto sa dlhšie nevideli. V tom čase mnoho Rómov bývalo integrované medzi majoritou v bytovkách roztrúsené po mestských sídliskách. Vtedy skupiny Rómov cestovali za prácou do Čiech vyslaní svojimi zamestnávateľmi z východného Slovenska. Iní pracovali v strojárenských podnikoch, na družstvách a každý mal prácu. Mal istotu v práci a musel pracovať. Štát dával možnosť slušne žiť, využiť sa a aj vyštudovať, bola možnosť získať štátny byt. Štát sa o svojich zamestnancov staral. Tieto možnosti mali aj Rómovia, a preto tí, čo to využili, žili na slušnej úrovni. Po strednej alebo vysokej škole neexistovalo byť nezamestnaným.

Vráťme sa však o desať rokov dozadu. Každý, kto ukončil deväťročnú základnú školu musel pokračovať v učení sa na strednej škole. Pre tých slabších boli k dispozícii aj dvojročné učilištia, kde sa mohli vyučiť za pomocného murára, tesára a podobne, a po vyučení hneď ísť do práce. Väčšinou však pokračovali v učení na trojročných učilištiach. Aj naši mladí Rómovia museli ísť na strednú školu, učilištia. Čhavo, ako volali tohto rómskeho chlapca, práve ukončil stredné odborné učilište stavebné a vyučil sa za murára-obkladača. O dva dni už bol zamestnaný v pozemných stavbách a o týždeň už bol vyslaný do

Prahy pomáhať pri jej budovaní. Jeho prvá výplata, ktorú mu prevzala na pošte mama, bola veľmi slušná. Keď po mesiaci prišiel z Prahy domov, otec mu hovorí: „Synu, vyučil si sa, máš slušnú prácu, slušne zarobiš, patrilo by sa ti aj oženiť“. Čhavo na to reagoval: „Až po vojenčine, otec, lebo kto nebol na vojenčine, ten nie je chlap“. Otca táto odpoveď potešila a súhlasil so synom. V Prahe pracoval asi pol roka, keď pred Vianocami prišiel povolávací rozkaz. Otec hneď išiel na poštu a poslal mu telegram, v ktorom stálo: „Synu, zahod' kelňu a príď domov! Ideš na vojenčinu!“ Na druhý deň ráno už bol Čhavo doma a po novom roku maširoval na Moravu, kde nastúpil na vojenčinu. Slúžil dva roky. Keď počas vojenčiny chodil domov na dovolenky a opušťaky, zoznámil sa s mladou Rómkou Gizkou, ktorá sa vyučila za krajčírku a pracovala v odevných závodoch. Začali spolu chodiť. Dohodli sa, že kým sa Čhavo nevráti z vojenčiny, o svojom vzťahu nepovedia nikomu. Po vojenčine, keď sa vrátil domov, Gizka už bola v druhom mesiaci tehotenstva, a preto Čhavo hovorí rodičom: „Otec, mama, mám vážnu známosť a budem sa ženiť“. Rodičia sa tomu potešili

a bola svadba. Do pozemných stavieb sa už Čhavo nevrátil, ale zamestnal sa vo vojenských opravárenských závodoch ako murár, lebo tento podnik disponoval veľkým počtom voľných bytov a poskytoval ich svojim zamestnancom. Do pol roka dostal dvojizbový byt. Sporiteľňa mu poskytla mladmomanželskú pôžičku päťdesiat tisíc korún. Z nich zariadil byt a kúpil staršie ojazdené auto. Potom sa im narodil syn. Ako 22-ročný mladý Róm mal byt, auto a slušný príjem. Z neho bez problémov platil nájomné a služby za byt, pôžičku a staral sa o rodinu. Zo svojho platu ešte aj vedel niečo odložiť bokom. Krásny štart do života a slušný, pohodlný život. Potom prišlo ďalšie dieťa a po ňom ďalšie. Práca bola, peniaze boli, a preto nebol problém vychovávať a starať sa dôstojne o deti. Tento bezproblémový život však trval iba do Nežnej revolúcie. Dovtedy každý mal sociálne istoty a nikto nepredpokladal, okrem možno tých, čo zorganizovali revolúciu, že 17. november zmení životy a osudy mnoho ľudí, ale najmä nám, Rómom.

Prvé demokratické voľby priniesli Rómom to, že v zákonodarných zboroch sme

Tranda berš pal e kovli revolucija

La kovla revolucijatar pregeľa tranda berš, u vaš oda pes phučav, so diňa le Romen? Dživen peske o Roma čačes avka mištes, sar amenge čhivkeren pro jakha o parne, hoj nič nakeras u ča avripijas la thema? U sar peske dživahas angle kovli revolucija? Sas amenge feder? Goreder? Phenen korkore.

Irinel pes o berš 1989. Hiňi tači ňilajutňi tosara, vareso pal o pandž ori u o kham, savo avriavľa imar angle jepaš ora labarel. Dičhol, hoj ela kerado džives. Dojekh sidžarel andre buči sar lačho the sašundo socijalisticko bučakro u sar sako džives pes but lendar ačhaven andro bufetos pro štacijonos, te „prikerel“ pes. Choc andre oda idejos sas phendo, hoj thardžune pijibena pes andro karčmi, reštauraciji, bufeti the andro sklepi šaj poden až pal o deš ori, andre kada bufetos, savo dičholas avri sar pandžto počnišnaskro jekhetaňiben u savo vičhinenas Nervove, Ko Trešakos abo Šlintakos, počinelas talam averipen. Adaj imar štar orendar tosara počoral, kajča anglo nipi podenas thardžune pijibena. O nacijakre bučikerde the lengre uče sudruhi pes mujarenas, hoj nič nadikhnen u nič našunen u čhitones mukenas avka o tosarutne jepaš deci andro jekh the dujto pindro u varesavi oja cikňi dešutňi lovina, se o normi pes pherdžaren pro šel the biš percenti. O Nervove, Ko Trešakos abo o Šlintakos phenenas kale bufetoske vaš oda, bo sig tosara mek zasute, chofamen, izdrane o bučakre la dukhaľa džombraha, sigeder medik avle andre buči džanas andre kada bufetos pal peskro. Odarig imar džanas andre buči smirale, nadukhalas len e džombra u imar aňi na izdranas.

Oda džives pes andro bufetos arakhe the duj Roma. „Servus, Kalo, sar džives u kaj akana keres buči?“ phučľa pes o Šuko, choc džanelas, hoj imar but berša kerel buči andro upralphuvale ačhavibena. „So pes avka dilinales

phučes? So nadžanes, hoj kerav andro upralphuvale ačhavibena?“ palephendža o Kalo u chofaha čhidža andre peste o rumos. „Maruš, Kalo, varesar bisterdžom, hoj odoj keres. U imar but odoj keres?“ phučľa pes pale o Šuko. „Imar tranda berš, phraleja, peskre deščochto beršendar. Mek pandž berša u džava andro dochodkos. Imar hin man but ole dromarestar ke Praha,“ phendža o Kalo. „U soske dži ke Praha?“ na čhaluvibnaha pes phučľa o Šuko. „Imar buter sar biš berš ačhavel amaro podnikos Prahate sojekhaver ačhavibena the o prahakro metros. Šaj phendžomas, hoj amaro podnikos the o Roma, save odoj keren ačhade calo Praha the o metros,“ ašardža pes o Kalo u vakerel dureder, „jekh oraha amenge džal e mašina ke Praha. Užarav pre amare Roma, u hoj hin man mek idejos, tak avľom peske te del jepašdecos“. O Kalo pes kidňa kijo pultos. Visardža pes duje cikne caklenca, jekh diňa le Šukeske. „No u tu so? Mek keres andre koda strojarensko podnikos?“ phučľa pes o Kalo. „He, imar tranda the pandž berša. Kamľom te džal te kerel buči andro pašo keriben, kaj te zarodav buter, kajča nakamen man te mukel,“ chofarel pes o Šuko. „U keci tuke mek kempel andro dochodkos?“ phučľa pes o Kalo. „Mek efa berša,“ palephenel o Šuko u džal the ov kijo pultos. Visarel pes duje cikne caklenca. Anglo bufetos imar pes zdžan o Roma kisitimen pro drom ke Praha. O Šuko dikhel pre ora. „Oda imar ajci ori? Nadochudava te demel dži šov ori,“ čhidža andre peste o jepaš decos, dopiľa e cikňi lovina u denašelas andre buči, kaj te avel pro idejos. O Šuko the o Kalo, avka sar but Roma andre oda idejos, bešenas andro bitovki pro visarde sidliski le foroskre, vaš oda pes but nadikhle. Andre oda idejos but Roma bešenas integrovanes maškar o parne andro bitovki rozčhide pal o forotune sidliski. Akor o bandi le Romengre dromarenas pal e buči pro Čechi bičhade peskre bučakengrenca pal e avriavelutno Slovačiko. Aver kerenas buči andro strojarenska podniki,

pro jekhetaňibena u dojekhes sas buči. Sas les čačipen andre buči u sas tromado te kerel buči. E them pal peskre bučakre bajinelas. Kala šajipena sas the le Romen, u vaš oda ola, so ada chasnalinde, dživenas rajkanes. Pal e maškaruňi abo uči sikľardži nasas te el bije buči.

mali svojich poslancov a zástupcov. V roku 1991 uznesením federálnej vlády bol priznaný Rómom status národnostnej menšiny a stali sme sa rovnocennou národnostnou menšinou v Česku a na Slovensku. Mali sme okrem iného právo na rozvoj našej kultúry, právo prijímať a šíriť informácie v našom materinskom jazyku, rozvíjať ho a podobne. Začali sa vydávať rómske noviny a časopisy, vysielali programy pre Rómov v Slovenskej televízii a Slovenskom rozhlas. Vznikla katedra rómskej kultúry a ďalšie vzdelávacie inštitúcie. Vzniklo aj rómske profesionálne divadlo, ktoré v roku 1992 uviedlo svoju prvú premiéru pod názvom Miesto pre Rómov a titulnou piesňou bola pieseň Ja som Róm s veľkými peniazmi. Touto premiérou jej tvorcovia zrejme chceli ukázať, že aj my, Rómovia, máme svoje miesto v spoločnosti a že nový režim, demokracia, nám prinesie lepší život. Avšak národnostné a kultúrne práva boli snád jedinou pozitívnu vecou, čo Rómom priniesla nežná revolúcia.

Píše sa rok 1993 a naši hrdinovia Kalo a Šuko sa opäť stretávajú v staničnom bufete. „No ako, ešte buduješ Prahu?“ opýtal sa Šuko Kala. „Daj pokoj! Hneď po revolúcii začali prepúšťať v pozemných stavbách a ako prví išli Rómovia. Som už tretí rok bez práce, žijem iba zo sociálky a nestíham platiť nájomné a služby za byt, pôžičku a už som mal na krku exekútorov. Musel som predať byt, vyplatiť dlžoby a vrátiť sa domov do našej obce. Tam som si pri osade postavil malý domček,“ vysvetľuje Kalo Šukovi, ako dopadol a zároveň sa pýta Šuko: „A ty ako? Ešte pracuješ v tom strojárenskom podniku?“ „Ta kde, tak isto ako u vás, tak aj u nás začali prepúšťať a my Rómovia sme išli ako prví. Tiež mám dlžoby a exekútorov na krku. Tiež uvažujem, že predám byt, vyplátim dlžoby a vrátim sa domov. Pri osade si postavím nejaký domček. Nič iné mi ani neostáva,“ sťažuje sa tiež Šuko Kalovi. A nie sú jediní, ktorí do Nežnej revolúcie mali istoty a prácu a po nej prišli o prácu, museli svoje byty, v ktorých žili medzi majoritou predať a vrátiť sa do osady. Tam, na neusporiadaných pozemkoch pri osade si postavili domčeky, lebo v obci im starostovia pozemok nepredali. A tak asimilácia a integrácia bývalého režimu viedla po Nežnej revolúcii k segregácii, a to nielen v bývaní.

A čo náš Čhavo? Toho po revolúcii tiež prepustili z práce a tiež bol nútený predať svoj byt a vrátiť sa domov do osady, kde si

vlastnými rukami postavil dvojizbový domček. Avšak nežilo sa mu dobre. Podľahol hráčskej vášni na automatoch a dostal sa do pazúrov osadnej a miestnej úžerníckej mafie. „Thulo, požičaj do podpory tisíčku, lebo deti nejedli od rána,“ prosí Čhavo miestneho a obávaného úžerníka. „A vieš, koľko mi už dlhuješ? A koľko mi budeš dlhovať?“ pýta sa ho Thulo, aby si overil, či vie, koľko mu bude musieť vrátiť. Čhavo vtedy nemyslí čo bude, ale čo dá deťom jesť dnes, a tak so všetkým súhlasí. Avšak v deň dávok sa Čhavo rozhodol, že zájde do herne a skúsi, či nebude mať šťastie, či niečo nevyhrá. Ale má smolu, polovicu z dávky prehral. Rozhodne sa, že Thulovi vráti iba to, čo mu požičal a úžernícke úroky mu nedá. Keď sa vrátil domov, poslal za Thulom svoju ženu. Dal jej dve tisícky, ktoré od neho požičal, aby mu ich vrátila a na úroky nech zabudne. To Čhavo nemal robiť. Thulo aj so svojimi bratmi prišli za Čhavom a zmlátili ho. Dali mu podmienku, že má na to dva dni, aby vrátil aj úroky. Čhavo bol taký dobitý, že musel ísť na ošetrovanie na pohotovosť. Ešte v ten deň išla jeho žena Gizka podať trestné oznámenie na Thula pre úžeru a ublíženie na zdraví. Pred policajnou stanicou obvodného oddelenia v obci, kde bývali, stál policajt, a keď videl Gizku ako ide k nim, opýtal sa jej: „Kde ideš?“ Postavil sa jej do cesty. „Idem podať trestné oznámenie na Thula,“ hovorí policajtovi Gizka. Policajt o všetkom, čo sa stalo už vedel, a tak začal Gizku presviedčať. „Nerozmýšľate si to ešte?“ Gizka na to: „Nie! Chcem podať oznámenie a ak ho so mnou nespíšete, pôjdem na políciu do mesta a budem sa na vás sťažovať!“ Policajt sa zľakol, a tak ju prijal a spísal s ňou oznámenie. Na druhý deň ráno navštívili Čhava u neho doma starosta obce a náčelník policajného obvodného oddelenia. „Počuj, Čhavo, tu máš dve tisícky, vráť ich Thulovi a stiahni oznámenie,“ presviedčal starosta Čhava. „To nikdy!“ ozvala sa Gizka. „Vy tvrdíte, že vám požičal dve tisícky so stopercentným úrokom. Thulo tvrdí, že vám požičal štyri tisícky a bez úroku. Je to vaše tvrdenie proti jeho tvrdeniu,“ poučuje náčelník policajného oddelenia Čhava a Gizku, že nemajú žiadny dôkaz proti Thulovi. „A čo napadnutie môjho muža?“ pýta sa policajného náčelníka Gizka. „Thulo tvrdí, že on sa ho ani nedotkol, že iba si pýtal svoje peniaze,“ hovorí policajný náčelník. „Veď to všetci v osade videli, ako môjho muža bijú,“ argumentuje Gizka. „A pôjde niekto

z nich aj svedčiť?“ pýta sa jej starosta obce. Vtedy Čhavo pochopil, že nemá význam ísť hlavou proti múru, a tak stiahol žalobu. Dve tisícky vzal od starostu, aby ich vrátil Thulovi, a keď sa vyliečil zo zranení, ktoré mu spôsobil Thulo so svojimi bratmi, musel ich odpracovať u starostu. A takto funguje úžera v osadách dodnes. Kto odmietne platiť, dopadne ako Čhavo, a podľa kompetentných sa skutok nestal.

Čhavovi s Gizkou a deťmi sa žilo po tomto incidente v osade veľmi zle. Každý ich odsudzoval za to, že udali Thula. Deti chodili do školy v susednej obci, lebo v ich obci bola iba špeciálna škola blízko osady. Celý týždeň neboli v škole. Čhavo nemal peniaze na cestovné a na desiatu. Teraz sa boja, aby ich úrady a polícia neobvinili, že sa nestarajú o deti a ohrozujú ich mravnú výchovu. Preto Čhavo uvažuje so svojou ženou nad ponukou, ktorú im dala riaditeľka špeciálnej školy, aby deti chodili do školy tam. Budú doma a blízko pri osade. Na druhý deň išiel Čhavo za riaditeľkou do špeciálnej školy a dal tam preložiť svoje tri deti. „Dobre si urobil, Čhavo, tu im bude dobre, my vaše deti máme radi,“ povedala mu riaditeľka školy a pripravila všetky formality. Čhavo to podpísal a išiel domov. Doma mu žena naberá do šálky zapražένú polievku a dáva mu ju na stôl. Čhavo pozerá do šálky na polievku a slzy mu padajú do nej. Trápi ho, že deti musel dať kvôli nedostatku financií do špeciálnej školy a že žije tak chudobne. „Netráp sa, muž môj!“ hovorí mu Gizka a pokračuje, „aj keby sa naše deti vyučili nejakému remeslu, aj tak by prácu nemali. Tie časy, keď sme my dvaja ukončili učňovku a hneď sme mali prácu, sú už dávno a nenávratne preč,“ upokojuje ho Gizka. „Musím niečo vymyslieť, nedá sa takto ďalej žiť,“ povedal Čhavo, vstal od stola a išiel si ľahnúť do zadnej izby. Polievku ani nezjedol. Ráno hovorí svojej žene: „Odídeme do zahraničia, možno budeme mať šťastie a sa tam uchytíme. Aj pre deti to bude lepšie“. „A peniaze na cestu odkiaľ vezmeme?“ pýta sa ho žena. „Celú noc som nad tým rozmýšľal a prišiel som na jedno riešenie,“ hovorí Gizke a obáva sa jej reakcie. „A na čo si prišiel?“ pýta sa ho. „Predám náš dom!“ hovorí žene, rozhodnutý to urobiť. „A čo keď sa neuchytíme v zahraničí, kde sa vrátíme?“ obáva sa Gizka. „My sa tam musíme uchýtiť!“ hovorí rázne Čhavo. „No dobre, a komu chceš predať náš dom? Kto ho od nás kúpi, tu pri osade?“ pýta sa Gizka. „Predám ho Thulovi, to-

mu úžerníkovi,“ povedal jej Čhavo. Tá kývla rukou, reku nech robí ako uzná za vhodné. Ešte v ten deň išiel za Thulom a dal mu ponuku. Thulo nad ponukou dlho nerozmýšľal, lebo vedel, že neprerobí. Kúpil Čhavov dom pod cenu. Čhavovi vtedy bolo jedno, že prerobil. Stačilo mu, že za svoj dom dostal dosť peňazí na to, aby mal na cestu do zahraničia a na začiatok, kým sa uchytí a nenájde si prácu. Odišiel aj s rodinou do Anglicka a uchytil sa. Mal šťastie, lebo bol odvážny a rozhodol sa skončiť so svojím biednym životom. V Anglicku žije už vyše dvadsať rokov a vedie sa mu veľmi dobre. Deti tam vyštudovali, majú slušnú prácu a domov sa už neplánujú vrátiť.

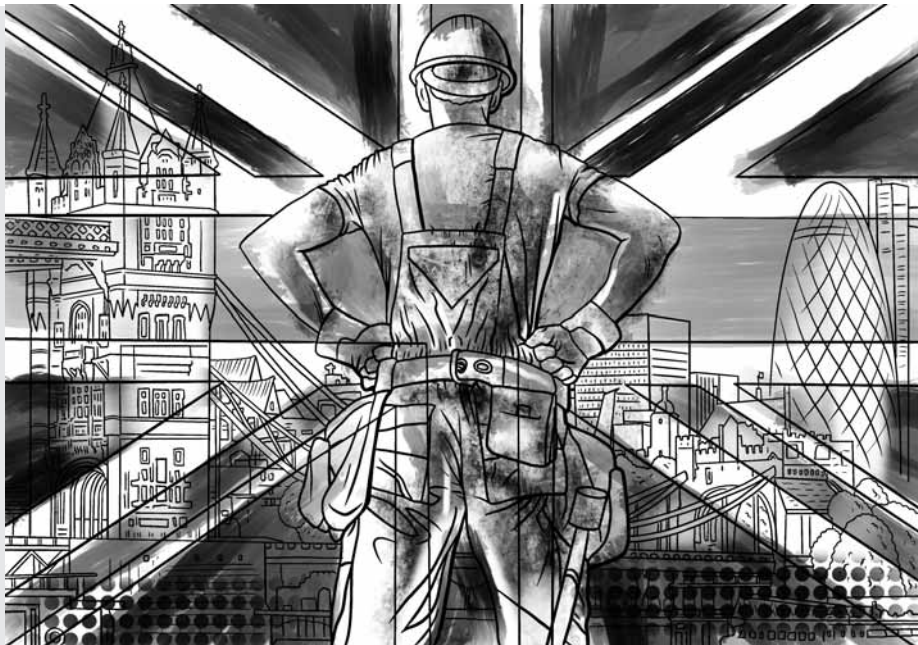
„Pamätáš sa, keď sme sa pred tridsiatimi rokmi stretli v meste v staničnom bufete?“ pýta sa osemdesiatpäťročný Kalo o dva roky mladšieho Šuka. „Veru, pamätám!“ odpovedá Šuko a smutne konštatuje, „vtedy si nadoval, že musíš chodiť za prácou do Prahy. Ale boli sme radi, že máme prácu, štát nám dal byt, slušne sme zarábali, a čo majú naši Rómovia dnes po tridsiatich rokoch? Biedu“. „Veru, s Rómami to ide dolu vodou,“ odpovedá Kalo. „Prácu nemajú a ešte tie dávky, čo dostávajú, hádžu do hracích automatov, alebo im ich berú úžerníci,“ dodáva Šuko. „Miliardy, ktoré prišli z Únie na Rómov skončili vo vreckách špekulantov a zlodejov, len nie tam, na čo boli určené,“ hovorí Kalo. „Ešte aj tým deťom sa ubližuje. Systém im poskytuje neadekvátne a nekvalitné vzdelanie, segreguje ich a zaraďujú ich do špeciálnych škôl, aj keď mnoho z nich tam nepatrí, a tým ich osud je spečatený. To nie je dobré,“ hovorí zase Šuko. „Len málo rodín z osád malo odvahu, tak ako Čhavo, a odišli do zahraničia. Zmenili svoj osud. Ale čo tí, čo ostali doma? Čo ich čaká?“ obáva sa Kalo. „Pamätáš? Pred nežnou revolúciou na Slovensku bolo asi dvesto osád, veľa Rómov bývalo integrované medzi majoritou a každý chlap mal prácu. Dnes je tých osád vyše dvetisíc a takmer žiadny chlap nepracuje,“ dopĺňa Šuko. „Integráciu spred tridsiatich rokov nahradila segregácia v rôznych oblastiach a smeroch,“ konštatuje zase Kalo. „Dá sa tento trend zastaviť?“ pýta sa zase smutne Šuko. „Neviem, bratu, ale my dvaja to už nejak dožijeme. Obávam sa, že tento stav po tridsiatich rokoch od Nežnej revolúcie je začiatok veľkej katastrofy,“ uzavrel Kalo.

*Napísal: Igor Dužda,
ilustrácie: J. G. Mandel*

Kajča visaras pes pal o deš berša palal. Dojekh, ko agorisalolas e eňaberšengri siklardži sas tromado te džal dureder te sikľol pre maškaruňi siklardži. Prekal o bizoraleder sas kerde dujberšengre sikľuvibena, kaj šaj avrisikľile vaš o šigitošno muraris, tesaris the avka, u pal o avrisikľiben džanas andre buči. Kajča but lendar džanas te sikľol pro trin beršengre sikľavibena. The amare terne Roma sas tromade te džal pro maškarune sikľarde, sikľuvibena. O Čhavo, sar vičhinenas kales romane čhas, ipen agorisallila o maškaruno sikľaviben ačhavibnaskro u avrisikľila murariske-obkladačiske. Pal o duj dživesa imar kerelas buči andro upralphuvale ačhavibena u pal o kurko imar sas bičhaddo Prahate te šigitinel la te ačhavel. Leskre ešebna zarodne love, save leske preiľa pre pošta e daj, sas igen lači. Sar pal jekh čhon avľa Prahatar khere, o dad leske phenel: „Mro čho, sikľilal avri, hin tut lači buči, šukares zarodes, kampľahas tuke te lel romňa“. O Čhavo pr'oda phendža: „Až pal o slugadžipen, dade, bo ko nasas paš o slugadža, oda nane murš“. Le dades kada palephendžipen lošandža u diňa čačipen le čhaske. Prahate kerelas vaj jepaš berš, sar angle Karačoňa avľa o vičhindo parančolišagos. O dad sigo geľa pre pošta u bičhadža leske telegramos, andre savo ačhelas: „Mro čho, čhiv la kelňaha u av khere! Džas paš o slugadža!“ Pre aver džives tosar imar sas o Čhavo khere u pal o nevo berš pindrarelas pre Morava, kaj geľa paš o slugadža. Sogalinelas duj berša. Sar pašal o slugadžipen phirelas khere pro dovolenki the omukibena, prindžardža pes la terňa Romňaha la Gizkaha, savi avrisikľila sivuňake u kerelas buči andro uravibnaskro bučikeriben. Chudne peha te phirel. Dovakerde pes, hoj medik pes o Čhavo navisarla pašal o slugadža, pal peste naphenenena ňikaske. Pal o slugadžipen, sar avľa khere, e Gizka imar sas dujto čhon khabňi, u vaš oda o Čhavo phenel le dadeske-dake: „Dade, daje, hin man piraňi u lava la romňake“. O dad-daj pes aleske lo-

šande u sas o bijav. Andro upraphuvale ačhavibena pes imar o Čhavo navisardža, kajča geľa andre buči andro slugadžika prikeribnaskre bučikeribena sar muraris, bo kale bučikeribnes sas but biphandle khera u delas len peskre bučakrengre. Dži jepaš berš chudňa dujkerengro kher. E sporiťelňa les diňa ternorom-romňakro kečeňiben penda ezera koruni. Lendar thodža pro than o kher u cindža purano motoris. Palis lenge uľiľa muršoro. Sar 22-beršengro terno Rom sas les kher, motoris the šukar zarodipen. Lestar bijo problemi počinelas o bešiben the aver vaš o kher, o kečeňiben u bajinelas pal e famelija. Peskre zarodipnastar mek the džanelas vareso te thovel pre sera. Šukar kezdiňipen andro dživipen the šukar, lačho dživipen. Palis avľa aver čhavoro u pal leste aver. Buči sas, love sas, u vaš oda nasas problemi te bararel avri the te bajinel rajkanes pal o čhave. Kajča kada biproblemoskro dživipen likerelas ča dži kovli revolucija. Dži akor dojekhes sas socialna čačipena u ňiko naphendžahas, bijal talam ola, so kerde e revolucija, hoj o 17. novembros čerinla o dživipena the o osudi but manušenge, kajča nekbuter amenge, le Romenge.

Ešebna demokraticka avrikidipena ande le Romenge oda, hoj andro zakonodino jekhetaňiben amen sas amare bičhade the za'čhade. Andro berš 1991 peskre avridiňipneha o federalno zoralipen udžandža le Romenge lengro nacijakro cikňiben u ačhiľam sojekhajsí nacijakre cikňibnaskre pre Čechiko u the pre Slovačiko. Sas amen bijal aver ča-

čipen te buchľarel amari kultúra, čačipen te lel the te bičhavel o chiri andre amara dajakri čhib, te buchľarel la the avka. Chudne pes te del avri romane nevipena the idejosiriňibena, te bičhavel avri o programi prekal o Roma andre Slovačiko televizija the Slovačiko radios. Kerdža pes e katedra la romaňa kulturake u aver sikľuvibnaskre jekhetaňibena. Kerdža pes the o romano profesijonalno teatros, savo andro berš 1992 sikadža peskri ešebno premijera tel o nav Than prekal o Roma u šerali gili sas e gili Me som Rom le bare lovenca. Kala premijeraha lakre kerdune talam kamle te sikavel, hoj the amen, le Romen, hin amaro than andro jekhetaňiben u hoj o nevo zoralipen, e demokracija amenge anel feder dživipen. Kajča o nacijakre the kulturakre čačipena sas

RozpoR, tak to je radikálny ľudský punk

V rómskej komunite asi nie je veľa ľudí, ktorí počujú oi! punk, napriek tomu po Radikálnom ľudskom turné punkovej kapely RozpoR sa tento zoznam určite rozšíril. RozpoR a ich tvorbu vnímam už od ich začiatkov. Kultová pieseň Až do konca života je hymnou všetkých antifašistov. Táto punková kapela vznikla na konci 90-tych rokov a bola odpoveďou na záplavu fašistického punku. Chlapci z RozpoRu nezapreli v sebe antifašistického ducha a v roku 2019 usporiadali turné po rómskych osadách s názvom Radikálne ľudské turné, aby upozornili na problém anticiganizmu a rasizmu. Za tento počín boli nominovaní na cenu Roma Spirit 2019 a neboli by to punkeri z RozpoRu, aby neukázali aj tu svoj antifašistický a antirasistický postoj. Získanú cenu venovali obetiam policajného násilia v Moldave nad Bodvou, kde sa obeť zo dňa na deň stali obvinenými. Ich postoj je vysoko ľudský a hlavne v tejto dobe, kedy fašizmus dvíha hlavu nielen na Slovensku, aj veľmi potrebný. O tom, čo ich motivovalo k tomuto kroku a ich názoroch na našu spoločnosť som sa porozprával so spevákom Fabkom, gitaristom Datrom a bubeníkom Zorom v nasledujúcom rozhovore.

Predstavte našim čitateľom kapelu RozpoR.

Datra: Sme punk, oi! a hardcore kapela. Vznikli sme v máji 1999 v Bratislave. Máme na konte sedem albumov, stovky koncertov na Slovensku, v Čechách a okolitých krajinách. Konzímé líniu takzvaného organizovaného punku, čo znamená, že sa snažíme makat na sebe, vytvárať silnú alternatívu voči fašistom ako fyzicky, tak aj intelektuálne. Vlastne sa istým spôsobom snažíme pozdvihnúť našu punkovú kultúru a rôznymi tvorivými a neokukanými nápadmi ju posunúť ďalej. A inak, nehanbíme sa za to, že sme vulgárni, to podľa nás patrí k punku.

Čo robíte v civile, keď nie ste RozpoR?

Datra: Ja mám malú stahovaciu firmu, takže som robotník-podnikateľ.

Fabko: Ja makám s hudobnými nástrojmi vo firme Mužiker. Toto ma momentálne živí nejakých osem rokov.

Zoro: Ja som dizajnér, navrhujem interiéry.

Ako vznikol nápad na Radikálne ľudské turné?

Datra: Napadlo nás to potom, čo sme v roku 2015 hrali vo Viedni v utečeneckom tábore pre utečencov. Chceli sme tým vtedy vyjadriť našu podporu ľuďom utekajúcim za lepším životom, prispieť do verejnej debaty a ukázať, že nie všetci tu majú strach. No a keďže diskusia o rómskej menšine je na Slovensku stále živá, povedali sme si, že pre-

čo nepoužiť rovnakú stratégiu tu u nás doma na náš reálny problém. Pretože na rozdiel od utečencov, ktorí pre Slovensko žiadny reálny problém nepredstavujú a sú tu v extrémne minimálnom počte, osady vylúčených komunít tu problémom naozaj sú a treba ho riešiť. Videli sme v tom možnosť ukázať verejnosti, že tento problém treba riešiť, no nie nenávisťou, ale spoluprácou.

S akými reakciami ste sa stretli po tom, čo ste zverejnili, že urobíte sériu koncertov v rómskych osadách na východnom Slovensku?

Datra: Na počudovanie boli reakcie väčšinou pozitívne. Pravdupovediac, čakali sme väčší „hejt“. Veď ako sme od začiatku proklamovali už v sprievodnom texte k turné, dúfali sme, že nahneváme všetkých debilov! Tak snáď sa do istej miery podarilo.

Fabko: Pamätám si hlavne pozitívne reakcie nášho blízkeho okolia. Ak boli aj nejaké negatívne, tak len od klasických hejterov, ktorí spravidla nadávajú na všetko, čo robíme a čo sa vymedzuje nejakým štandardom punkovej kapely...

Vedeli ste si predtým predstaviť, aké to tam bude? Veď Rómovia z tohto sociálno-ekonomického prostredia žijú vo veľmi atypických podmienkach.

Datra: Ja som vedel, keďže som v osade už predtým bol a navyše mám dosť pcestované po rôznych krajinách tretieho sveta, kde sú často tie podmienky podobné, prípadne aj horšie.

andro vasta la osadakra the thaneskra interesarakra mafijake. „Thulo, an kečen dži podpora ezeros, bo o čhave nachale tosarastar,“ mangel o Čhavo le thaneskres the daradutnes interesaris. „U džanes, keci mange imar kames? U keci mange kameha?“ phučel pes lestar o Thulo, kaj te dikhel, či džanel, keci leske ela tromado te visarel. O Čhavo akor nagondofinel so ela, afe so dela le čhaven te chal adadžives, u avka savoreske phenel mištes. Kajča oda džives sar chudňa e podpora o Čhavo peske phendža, hoj džala andre bašadži u dikhela, či na ela les bacht, či vareso na khelela avri. Kajča hin les nalačo džives, jepaš la podporatar prekheldža. Phendža peske, hoj le Thuleske visarela ča oda, so les diňa kečen u o interesis leske na dela. Sar pes visardža khere, bičhadža pal o Thulo peskra romňa. Diňa la duj ezera, save lestar iľa kečen, kaj leske len te visarel u pro interesis te bisterel. Oda o Čhavo nakamla te kerel. O Thulo the peskre phralenca avla pal o Čhavo u marde les. Dine les idejos, hoj hin les pr´oda duj džives, kaj te visarel the o interesis. O Čhavo sas ajso mardo, hoj sas tromado te džal pre pohotovostno. Mek oda džives geľa leskri romňi e Gizka te del andre le Thules vaš o interesa the phagipen pro sastipen. Anglo phandluno kher andro gav, kaj bešenás, ačhel o phandlo, u sar dikhľa la Gizka sar džal ke lende, phučla pes latar: „Kaj džas?“ Ačhila lake andro drom. „Džav te del andre le Thules,“ phenel le phandleske e Gizka. O phandlo pal savoro, so pes ačhila imar džanelas, u avka la Gizka thovelas tele. „Nagondolineha peske mek oda?“ E Gizka pr´oda: „Na! Kamav les te del andre u sar les manca na irineha andre, džava ko phandle andro foros u the tumen dava andre!“ O phandlo darandžila, u avka la iľa u irindža andre laha o avriphendžipen. Pre aver džives to-sara avle pal o Čhavo ke leste khere o gaveskro čibalo the le phandlengro šeralo andal o phandlengro kher. „Šun, Čhavo, le kadaj duj ezera, visar len le Thuleske u cirde tele

Fabko: Trochu hej, aj keď som videl také osady len z diaľky alebo v televízii, predstaviť som si to určite vedel.

Zoro: Ja som z východného Slovenska, takže nejakú predstavu som mal. Čo možno mňa prekvapilo najviac, že v tých chabých podmienkach existuje nejaký zvláštny systém, ktorý na počudovanie funguje. Samozrejme, tvoj spôsob života je ovplyvnený твоjím poznaním. Ak v takýchto podmienkach vyrastáš a nepoznáš nič iné, je jasné že si takúto formu osvojiš. Treba ale povedať, že práca s rómskou komunitou má aj pozitívne výsledky. Mohli sme to vidieť v základnej škole pre rómske deti, kde jednak boli podmienky vytvorené veľmi dobre, ale hlavne s nimi pracujú ľudia, ktorí majú reálny záujem vecami hýbať. Pracovníkom tejto školy patrí moja veľká úcta. Deti majú priestor k solídnej edukácii a chodia tam radi. Ak majú správne podnety, výsledky sa dostavia. Naozaj, klobúk dole!

Aké sú vaše dojmy a skúsenosti z koncertov v rómskych osadách?

Datra: Všetko bolo super a bol to jeden z top zážitkov s kapelou vôbec. Veľmi sa teším na ďalšie kolo, ktoré sa chystáme odohrať teraz na jar. Musím ale zároveň priznať, že ma sklamala jedna vec. Čakal som, že Rómovia, a hlavne deti v osadách, sa budú viac zapájať do bubnovania s nami. Čakal som z ich strany väčšiu spontánnosť.

Fabko: Dojmy „zverina“. Nejaké predstavy sa viac menej naplnili, hlavne čo sa týka životných podmienok. Prekvapila ma super škola v Chminianskych Jakubovanoch a obetavé učiteľky, množstvo nadšených deciek a aj to, že

talam jekhutno lačhipen, so le Romenge andža e kovľi revolucija.

Irinel pes o berš 1993 u amare bare manuša o Kalo the o Šuko pes pale arakhen andro štacionoskro bufetos. „No sar, mek ačhaves e Praha?“ phučla pes o Šuko le Kalestar. „De smirom! Takoj pal e revolucija chudne te premukel andro upraphuvale ačhavibena u sar ešebna gele o Roma. Som imar trito berš bije buči, dživav ča la podporatar u nabirinav te počinel o bešiben the o sogalipena vaš o kher, o kečeňiben u imar man sas pre men o exekutora. Somas tromado te bikenel o kher, te počinel avri o hadušagi u visardžom pes khere andre amaro gav. Odoj peske paš e osada ačhadžom cikno kheroro,“ avrivakerel o Kalo le Šukeske, sar dopeľa u oleha pes phučel le Šukestar: „U tu sar? Mek keres andre koda strojarensko podnikos?“ „Ta kaj, sojekh avka sar ke tumende, ta the ke amende chudene te premukel u amen o Roma gefam sar ešebna. The man hin hadušagi u o exekutora pre men. The me gondofinav, hoj bikenava o kher, avripočinava o hadušagi u visarava man khere. Paš e osada peske ačhavava varesavo kheroro. Nič ave mange imar aňi na ´chel,“ sajinel pes o Šuko le Kaleske. U nane jekhutne, saven dži kovľi revolucija sas čačipena the buči u pal late avle la bučatar, sas tromade peskre khera, andre save dživenas maškar o parne te bikenel u te visarel pes andre osada. Odoj, pro nagavutne phuva paš e osada peske ačhade kherora, bo andro gav lenge o čhibale phuv na bikende. U avka e asimilacija the e integracija le purane zoralipnaske lidžalas pal e kovľi revolucija kije segregacija u oda na ča andro bešiben.

U so amaro Čhavo? The les pal e revolucija premukle andal e buči u the ov sas tromado te bikenel peskro kher u te visarel pes khere andre osada, kaj peske peskre vastenca ačhadža dukherengro kheroro. Kajča nadživelas pes leske mištes. Telepeľa le kamibnaske pro automati u chudňa pes

o avriphendžipen,“ telethovelas o čhibalo le Čhaves. „Oda šoha!“ diňa pes anglal e Gizka. „Tumen phenen, hoj tumen diňa kečen duj ezera pro šelpercentno interesis. O Thulo phenel, hoj tumen diňa kečen štar ezera u bijo interesis. Oda hin tumaro phendžipen kija leskro phendžipen,“ del godži o šeralo le phandlengre khereskro le Čhaves the la Gizka, hoj nane len ňisavo dosikaviben pro Thulo. „U so o mariben mire romeskro?“ phučel le phandlengre šeralestar e Gizka. „O Thulo phenel, hoj les aňi načaladža, hoj ča mangelas peskre love,“ phenel le phandlengro šeralo. „Se oda savore andre osada dikhle, sar mire romes maren,“ palephenel e Gizka. „U džala vareko lendar the te phenel so dikhľa?“ phučel pes latar o gaveskro čibalo. Akor o Čhavo ačahila, hoj nadel pes te džal le šereha proci fala, u cirdňa tele o avriphendžipen. O duj ezera iľa le čhibalestar, kaj len te visarel le Thuleske, u sar avrisaštila le dukhendar, save leske kerdža o Thulo peskre phralenca, sas tromado len te odkerel ko čibalo. U avka oda džan o interesa andro osady dži adadžives. Ko napočinela, doperela avka sar o Čhavo, u prekal o čhibale, šeralo, phandle pes nič na ´čhila.

Le Čhaveske la Gizkaha the le čhavenca pes dživelas pal oda so pes ačhila andre osada phares. Dojekh pre lende dikhelas banges vaš oda, hoj dine andre le Thules. O čhave phirenas andre siklardži andro aver gav, bo andre lengro gav sas ča špeciálno siklardži pašes paš e osada. Calo kurko nasas andre siklardži. Le Čhaves nasas love pro drom the pro chaben. Akana pes daran, kaj o raji-pena the o phandle len te na den andre, hoj nabajinen pal o čhave u lidžan len telemukle avribararipnaha. Vaš oda o Čhavo gondofinlas peskra romňaha upral oda, so lenge phendža e direktorka andal e špeciálno siklardži, kaj o čhave te phiren andre siklardži odoj. Ena khere u pašes paš e osada. Pre aver džives geľa o Čhavo pal

zdaleka nie každý Róm má nadanie na rytmus, čo som si fakt doteraz myslel.

Zoro: Pozitívne: bolo to veľmi dobre organizované, za čo veľká vďaka Inge. V niektorých osadách ten rozruch pri našom príchode vyzeral tak, akoby prišli hrať Beatles, čiže veľká radosť. Mňa potešilo, že ľudia mali o nás záujem, na veľa vecí sa pýtali a boli kontaktní. Za najsilnejší zážitok beriem jeden z javov, čo sa v dnešnej spoločnosti už nenosí – očný kontakt. Mne sa za tour pozreli do očí stovky detských očí takým hlbokým spôsobom, že tam určite došlo k hlbšiemu pochopeniu. Jednoducho v dnešnej citovo plytkej spoločnosti sa taký kontakt už nedeje.

Boli ste nominovaní na cenu Roma Spirit, ktorú ste získali a následne venovali obetiam policajného násilia v Moldave nad Bodvou.

Datra: Tá nominácia nás naozaj zaskočila, pretože ako „hníla“ undergroundová kapela nie sme na takéto veci zvyknutí. Tak sme začali riešiť, ako sa k tomu postaviť a nakoniec sme sa rozhodli vyťažiť z toho čo najviac – nomináciu prijať a na galavečer ísť s tým, že keď vyhráme, tak to venujeme obetiam razie v Moldave. Verili sme, že tým posunieme do verejného priestoru ďalší pozitívny signál, pripomenieme kauzu tej neslávnej policajnej razie, a zároveň morálne podporíme samotné obete.

Zoro: Príde nám to správne.

Ako vnímate súčasnú situáciu v postavení Rómov v našej spoločnosti a spolužitie majority a Rómov na Slovensku?

Datra: K tomu sa neviem naozaj korektne vyjadriť, keďže nepoznám detailne situáciu vo všetkých regiónoch, ktoré sa môžu značne líšiť. Zdá sa mi, že tu v Bratislave je nadávanie na „cigánov“ akýmsi folklórom, ktorý je vlastný všetkým zložkám spoločnosti. Je to tak zažraté v ľuďoch, že väčšina z nich si asi ani neuvedomuje, že je to rasistický prejav.

Fabko: Naozaj nezavídím, ak sa v našej krajine niekto narodí ako Róm. Čo sa týka spolužitia majority a Rómov z osád, myslím, že práve Inge z Prešova, ktorá s nami úzko spolupracovala pri turné je živým príkladom toho, ako na to, a že to ide. Len to chce vôľu a čas.

Zoro: Je to veľmi rozdelené na dva tábory. Veľká časť populácie živí nenávisť generácie a len z princípu. Chápem, že v niektorých prípadoch to možno aj je opodstatnené. Ale čo je potrebné si uvedomiť, že takto sa naozaj nič nemení. Je potrebné ľudí edukovať, ukazovať im tie možnosti, že svet vie fungovať aj inak. Je to ale beh na dlhú trať. Ja osobne inú cestu nevidím. Potom je druhý tábor, ktorý to pochopil a aktívne v tejto sfére pracuje a je to ich vlastné rozhodnutie. Ja im držím veľmi prsty a vážim si takúto iniciatívu.

Čo by sme mali urobiť, aby sme súčasnú situáciu zlepšili?

Datra: Nevieť. Na riešenia sú tu múdrejší a erudovanejší ľudia než my. My, ako kapela, sa o to snažíme aktivitami

ako je toto turné. Majú posúvať hranicu vnímania normalnosti a ísť ako príklad, že sa netreba báť robiť neobvyklé pozitívne kroky. Nevieť, či to pomôže k zlepšeniu situácie (rasistický „debili“ budú tvrdiť, že určite nie), ale je to aspoň snaha, a možno to niekoho inšpiruje.

Fabko: Byť chápaví a určite mať trpezlivosť. Dlížme to všetkým, ktorí sú kvôli farbe pleti alebo etnicite diskriminovaní.

Od novembra 1989 ubehlo tridsať rokov. Kam sa naša spoločnosť posunula? Ako hodnotíte tých tridsať rokov slobody a demokracie?

Datra: Keď porovnáam, kde bolo Nemecko tridsať rokov po páde Tretej ríše, tak mám pocit, že sa naša spoločnosť po páde „komančov“ posúva veľmi pomaly a zaspato. Asi to nie je veľmi dobré porovnanie, pretože bola iná doba, iná politická situácia vo svete a boľševická totalita tu bola dlhšie než tá nacistická v Nemecku, v ktorom prebehol navyše aj Marshallov plán (Plán európskej obnovy, pozn. red.). Asi je to tak normálne a rýchlejšie by to pravdepodobne asi nešlo. Každopádne sme sa za tých tridsať rokov určite posunuli dopredu a myslím si, že napriek všetkým neuhom bolo Slovensko 2019 lepším svetom, než bolo Slovensko 1989.

Fabko: Trochu sme sa priblížili k vyspelému svetu. Síce pomaly, ale vždy lepšie pomaly, ako vôbec.

Zoro: Určite nežijeme v ideálnej krajine, nebudem tu rozoberať do podrobností politiku, kauzy. To sa ale všetko postupne čistí, nie je možné, aby to fungovalo ideálne za taký krátky čas, ako je tridsať rokov. To poznáme aj z príkladov podobných krajín, ako sme my. Veľmi dôležité ale je, že napriek tomu žijeme dobu, kde je 70 rokov mier, máme pitnú vodu, máme príležitosti pracovať, študovať, rozvíjať sa, makať na sebe. V poslednej dobe som si zvykol nazývať to ako explóziu kreativity a neskutočných možností. Z tohto pohľadu tu je badať nejaký posun. Keď upraceme súčasné politické pomery, máme veľkú možnosť žiť vo sivej krajine. Ale je potrebné byť aktívny a zapájať sa do týchto procesov, každý podľa svojich možností.

RozpoR je na scéne dvadsať rokov. Čo ste chceli svojou tvorbou povedať fanúšikom, aký odkaz zanechať?

Datra: To som povedal už v prvej otázke. V skratke, chceme ukázať svetu, že „pankáči“ nie sú iba fetiš a lenivci (čo je častá predstava verejnosti), ale aj schopní, kreatívni, otvorení a silní ľudia. Aj napriek ich vulgárnemu slovníku.

Zoro: Chceme hlavne hrať, ďalej svojou činnosťou pozitívne ovplyvňovať spoločnosť a užiť si popri tom trochu rock and rollu...

nes. Le Čhaveske akor sas jekh, čo prerodňa. Sas les dosta, hoj vaš peskro kher ifa ajci love, kaj les te avel pro drom andre aver them u the pr'oda, medik pes nachudela u na' rakhela peske buči. Gela the la famelijaha andre Anglija u chudňa pes. Sas les bacht, bo nadaralas pes u phendža peske, hoj agorisafala peskre čore dživipnaha. Andre Anglija dživel imar buter sar biš berš u džal leske igen mištes. O Čhave odoj siklile avri, hin len lači buči u khere pes imar nakamen te visarel.

„Leperes, sar pes anglo tranda berša arakhlam andro foros andro štacioňiko bufetos?“ phučel pes o ochotvardešthepandž beršengro o Kalo le duj berš ternederestar le Šukestar. „Bizo, leperav!“ palephenel o Šuko u dukhades phenel, „akor čhivkerehas, hoj sal tromado te phirel pal e buči dži Prahate. Kajča samas lošane, hoj amen hin buči, u e them amen diňa kher, šukares zarodahas, u so hin amaren Romen adadžives pal o tranda berš? Bokh“.

„Bizo, le Romenca oda džal tele le paňeha,“ palephenel o Kalo. „Buči len nane u mek kola podpori, so chuden, čhivkeren andro automati, abo lenge len o interesara,“ phenel o Šuko. „Milijardi, save avle andal e unija pro Roma agorisafile andro žebi le chochade manušenge the čorkerošenge, ča na odoj, pre soste sas dine,“ phenel o Kalo. „Mekh the ole čhavorenge pes dukhavel. O sistemas len del nalačo siklufiben, segreginel len u thovel len andro špeciálna siklarde, choc but lendar odoj nane so te kerel, u aleha hino lengro dživipen dino. Oda nane mištes,“ phenel pale o Šuko. „Ča frima famelijaji andal o osadi nadarandžile, avka sar o Čhavo,

Čo chystá RozpoR do budúcnosti?

Datra: V roku 2020 by sme chceli vydať nový album, odohrať druhé kolo koncertov v rómskych osadách a inak fungovať naďalej tak, ako posledných dvadsať rokov. Organizovaný punk pokračuje!

Text: Braňo Oláh, foto: archív Rozpor

e direktorka andre špeciálne siklardži u diňa odoj te prethovel peskre trine čhaven. „Mištes kerdžal, Čhaveja, adaj lende ela mištes, amen tumare čhaven rado dikhas,“ phendža leske e direktorka la siklardžakri u kisitindža savore papira. O Čhavo oda teleirindža u gela khere. Khere leske e romňi kidel te chal zapražimen zumin u thovel la pro skamind. O Čhavo dikhel pre zumin u o apsa leske peren andre late. Dukhal les, hoj le čhaven sas tromado te del anglo love andre špeciálne siklardži u hoj dživel avka čores. „Ma phager o šero, mro rom!“ phenel leske e Gizka u vakerel dureder, „choc amare čhavore skifilehas avri varasava bučake, th'avka len buči nauľahas. Ola ideja, sar amen dujdzene agorisafilam e maškaruňi siklardži u takoj amen sas buči, hine imar čirla u navisardones het,“ smirarel les e Gizka. „Som tromado vareso te gondofinel avri, nadel pes kavka dureder te dživel,“ phendža o Čhavo, uščila pašal o skamind u gela peske te pašol andro paluno kher. E zumin aňi nachaľa. Tosara phenel peskra romňake: „Džaha andre aver thema, talam amen ela bacht u odoj pes chudaha. The prekal o čhave oda ela feder“. „U love pro drom khatar laha?“ phučel pes lestar e romňi. „Calo rat upral oda gondofinavas u avlom pro jekh šajipen,“ phenel la Gizkake u daral pes so o pr'oda phenela. „U pre soste avľal?“ phučla pes lestar. „Bikenava amaro kher?“ phenel la romňake, peskepshendo oda te kerel. „U so te pes nachudaha andre aver thema, kaj pes visaraha?“ daral pes e Gizka. „Amen sam tromade pes odoj te chudel!“ phenel zoraľes o Čhavo. „Ta mištes, u kaskes kames te bikenel amaro kher? Ko les amendar cinela, adaj paš e osada?“ phučel pes e Gizka. „Bikenava les le Thuleske, kole interesariske,“ phendža o Čhavo. Koj čaladža le vasteha, se mi kerel sar udžanel lačeske. Mek oda džives gela pal o Thulo u phučla lestar či nacinela leskro kher. O Thulo but nagondofindža, bo džanelas, hoj naprerodela. Cindža le Čhaveskro kher tuňo-

u gele andre aver thema. Čerinde peskre dživipena. Kajča so ola, so ačhile khere? So len užarel?“ daral pes o Kalo. „Leperes? Angle kovľi revolucija pre Slovačiko sas vaj duj šej osadi, but Roma dživenas maškar o parne u dojekhe muršes sas buči. Adadžives hin buter sar dujezera osadi u maj ňisavo murš nakerel buči,“ kijathovel o Šuko. „La integracija anglo tranda berš čerindža e segregacija andre sojekhaver thana the droma,“ leperel pale o Kalo. „del pes kada drom te ačhavel? Phučel pes pale bilošanes o Šuko. „Nadžanav, phrala, no amen dujdzene oda imar varesar dodživaha. Darav pes, hoj kada so hin akana pal o tranda berš pal e kovľi revolucija hin kezdiňiben le bare bibachtalibnaske,“ phandľa andre o Kalo.

Preložil: Igor Dužda

Albín Cina: Chcel som vidieť Rómov v každom obecnom zastupiteľstve

Albín Cina má 45 rokov a pochádza z obce Zborov. V súčasnosti pracuje ako oblastný koordinátor v projekte Zdravé komunity. Začínal ako pilčík a vodič LKT. Neskôr pracoval v komunitnom centre ako poradca pracovnej agentúry a pomáhal nezamestnaným Rómom uplatniť sa na trhu práce. Vyskúšal si aj prácu poštového doručovateľa. Prihlásil sa na vysokú školu a začal robiť asistenta terénneho sociálneho pracovníka. Finančne si popri práci a štúdiu privyrábal vo večerných hodinách ako barman. Dvakrát uspel v komunálnych voľbách a stal sa poslancom pre obec Zborov. Angažoval sa aj vo voľbách do Národnej rady Slovenskej republiky a neskôr bol asistentom poslanca Petra Polláka.

Ako si spomínate na svoje detstvo v obci Zborov?

Stará mama mala murovaný dom, v ktorom žilo veľa detí. Obaja rodičia pracovali, otec v pozemných stavbách ako murár a mama v obuvníckej firme JAS Bardejov ako robotníčka. Obaja chceli mať vlastný dom, a preto po nejakom čase začali budovať. Celú výstavbu financovali zo svojich príjmov. V tom čase si ľudia navzájom chodili vypomáhať za pohostenie. Aj môj otec chodieval pomáhať susedom, čo mu pomohlo vytvoriť si s nimi dobré vzťahy.

Pamätám si, že som sa hrával medzi chatrčami, kde bolo čisto a nebolo ich toľko veľa. Ľudia sa cez víkendy stretávali v strede komunity, kde si chlapi sadli do skupiniek a hrali karty, ženy sa rozprávali a deti okolo nich behali. Počas týždňa všetci muži, ale aj ženy pracovali a stretnutia cez víkendy boli preto veľmi záživné, veselé a poučné. Starší muži sa v nedeľu vyobliekali do sviatočného a išli do miestnej krčmy na pivo a hrať karty. Ak sa v obci konal futbalový zápas, tak sa najprv zúčastnili zápasu, a potom všetci spolu odišli do krčmy.

Ľudia sa k sebe správali milo a priateľsky. V komunite sa dodržiavala hierarchia a nebolo možné, aby deti odvrávali, vo večerných hodinách sa neflákali. V dnešnej dobe niečo také už nefunguje a zmenilo sa to na nepoznanie. Rešpekt a úcta k starším sa niekde vytratili. Medziľudské vzťahy ochladli a hodnoty, ktoré medzi Rómami fungovali sa veľmi zmenili. My sme prebrali zlé návyky od Nerómov a oni naopak tie dobré od nás.

Vyrastali ste v úzkom kontakte s majoritou. Aký vplyv to malo na vaše vzťahy s okolím?

Od štyroch rokov som vyrastal a žil medzi Nerómami. Najprv som navštevoval rómsku škôlku, ktorá bola umiest-

nená v časti Podhradie a od nášho domu bola vzdialená jeden a pol kilometra. Mama ma tam každé ráno odprevadila a potom utekala do práce. Neskôr ma chcela umiestniť do nerómskej škôlky, ktorá sídlila v tesnej blízkosti obecného úradu a od nášho domu bola vzdialená iba tristo metrov. Problém bol v tom, že do tejto materskej školy ma nechceli zobrať, ale mama toľko bojovala s úradníkmi, až nakoniec som tam chodil ako prvý Róm. Keď som nastúpil do základnej školy, bolo to už o niečom inom. Moji rovesníci z komunity ma medzi seba nechceli prijať, lebo mi hovorili, že som gádžo a Nerómovia mi zasa hovorili, že som Cigán. Obom stranám som musel stále niečo dokazovať.

V bardejovskom okrese ste známy ako dlhoročný aktivista. Ako to vzniklo?

V osemnástich som zažil, ako starší muži v komunite rozprávali, ako pôjdu voliť, koho a prečo. Rozhovor ma zaujal a povedal som si, že aj ja chcem také niečo zažiť, aby sa ľudia rozprávali o tom, že pôjdu voliť mňa, aby som mal väčšiu možnosť pomôcť im. Približne o rok som sa dostal do skupiny ľudí v jednom občianskom združení, ktoré pripravovalo niekoľkých Rómov, aby sa mohli zapojiť do diania samosprávy. Pri prvej príležitosti kandidovať do samosprávy som to využil a kandidoval som v komunálnych voľbách za poslanca obecného zastupiteľstva. Bolo to veľmi ťažké, v komunite som zažil aj odmietnutie a hanbu. Starší Rómovia sa mi vysmievali do očí, že som mladý a moja fajta nič neznamena. Nevzdal som to. Naopak, chcel som dokázať sebe aj komunite, že na to mám. Veľkú podporu som dostal od svojej najbližšej rodiny, susedov a známych. Nerómovia ma stretávali na ulici a podporovali v mojej kandidatúre, dokonca hovorili, že mi dajú svoj hlas. V roku 2002 som sa dostal do obecného zastupiteľstva. Bol som jediný Róm z deviatich poslancov v obci.

V čom konkrétne ste pomáhali Rómom ako aktivista?

Motivoval som ich, aby sa zaujímali o dianie vo svojej obci a aby sa podieľali na rozhodovaní ako poslanci v obecnom zastupiteľstve. Rómovia sa o to spočiatku veľmi nezaujímal, ale postupne sa začínali zaujímať o dianie v obci. Najprv som ich nominoval ako členov volebných komisií a neskôr zapájal do školení, ktoré boli zamerané na prípravu kandidátov na poslancov. Tieto kroky mali pozitívnu odozvu, pretože záujem Rómov sa zvyšoval a v komuni-

tách sa častejšie medzi sebou bavili o dianí v obciach. V niektorých obciach mali postupne po jednom alebo dvoch poslancoch a niekde vznikali aj celé zastupiteľstvá zložené z rómskych poslancov. V lokalite Petrová bol aj rómsky starosta, ale po dvoch rokoch porušil pravidlá a rozhodnutím súdu bol zbavený mandátu.

Asi to nebolo jednoduché. S čím ste sa v tomto období stretávali?

Najčastejšie som zažíval nepochopenie a nezáujem. Vo viacerých komunitách sa jej členovia delili na niekoľko rodinných klanov, ktoré medzi sebou bojovali, aby iba oni mohli mať zastúpenie. Toto všetko mi komplikovalo prácu, pretože bolo potrebné vynaložiť veľa energie na presvedčenie všetkých strán, že iba spoločne majú väčšiu šancu získať poslanecké mandáty. Napriek mojej veľkej snahe sa to nedarilo. Tieto rodinné klany sa vo viacerých prípadoch dali zmanipulovať nerómskymi kandidátmi a oni sami sa potom nedostali do obecného zastupiteľstva.

Čo konkrétne ste vnímali v tom čase ako cieľ vášho snaženia?

Chcel som vidieť Rómov sedieť v každom obecnom zastupiteľstve v obciach okresu Bardejov. Čiastočne sa to podarilo, pretože v niekoľkých obciach majú komunity každé volebné obdobie svojich poslancov. V obci Frička sa v posledných komunálnych voľbách podarilo, že si voliči zvolili za starostu Róma a celé zastupiteľstvo je rómske. Teší ma,

Albín Cina: Kamavas te dikhel le Romen andro sako gavutno parlamentos andro okresis

Albinoske Cinoske hin 45 berša u hino andal o gav Zborov. Akana kerel buťi sar regijonalno koordinatis andro projektos Saste komuniti. Leskri jekhtho buťi sas the čhinel o kašta u sas the o šoferis pro LKT. Palis kerelas buťi andro komunitno centrum sar o konzultantos vaš e buťakri agentura u pomožinelas le bibuťakre Romenge te arakhel e buťi. Kerelas buťi the sar poštaris. Gelas pre uči škola u chudľas te kerel sar terenno socijalno buťarno. Kampelas leske buter love, paš e buťi u škola kerelas mekh sar o barman raťate. Duvar doresľas o than andro komunalna avri kidipena u sas o poslancos andro gav Zborov. Angažovano sas the andro avri kidipena andre Narodno rada Slovatiko republikakri u palis sas asistentos le poslancoske Petroske Pollakoske.

Sar tumenge leperen pro tumare čhavorikane berša andro Zborov?

La phura da sas murimen kher, kaj bešenass pherdo čhavore. E daj, o dad phirenas andre buťi, o dad andro pozemna stavbi sas muraris, e daj andro JAS Bardejov, e firma kaj kerenas o kamašľi, sar buťarňi. So duj džene kamenas te bešel andro peskro kher, u pal o nabut chudle te ačhaveľ. Savoro ačhaviben poťinenas pengre lovendar. Ole beršende penge o manuša phirenas te pomožinel, vaš o chaben. The miro dad phirelas te pomožinel le manušenge so bešenass paš amende, olestar lenca sas lačho.

Leperav mange, hoj khelavas maškar o kherora, kaj sas žužes u na sas len but. O manuša pen prekal o vikendi arakhenas maškar e komunita, kaj o murša bešenass jekhetanes u khelenas karti, o džuvľa vakerenas u o čhavore paš lende prastanas. Savoro kurko o murša the o džuvľa kerenas buťi u o kidipena prekal o vikendos sas vaš oda but šukar, pherasutne u sikhavibnaskre. Phureder

murša kurkeste urde opre šukar gada u gele andre karčma te pijel lovina u te khelel karti. Te pes andro gav khelelas o fotbal, jekhtho džanas odoj, u palis savore jekhetanes andre karčma.

O manuša pen likerenas šukares u paťivales. Andre komunita pes doľikerelas e hierarchia u našti pes ačhilas, hoj o čhavore phenenas pale, raťate na phirkerenas kaj kamenas. Adaďives imar oda nane, savor hin ajso aver, hoj oda imar na prindžaras. Rešpektos u paťiv te del le phuredere manušenge, oda pes varekaj našľilas. Maškar o manuša nane lačhipen, u o molipena, save sas maškar o Roma hine but aver. Amen sikhľilam o bilačhipena le Naromendar u on sikhľile lačhe buťa amendar.

Avri bariľan paš e majorita. Sar oda sas maškar tumende the aver dženende?

Štare beršendar baruvavas u dživavas maškar o na Roma. Phiravas andre romaňi školka, savi sas andro kotor Podhradie u amare kherestar sas jekh the jepaš kilometros dur. E daj man odoj sako tosara andas u palis prasalas andre buťi. Palis man kamelas te del andre naromaňi školka, savi sas paš o gaveskro kher u amare kherestar ča trin šel metri. O problemos sas, hoj andre kadi maťersko školka man na kamenas te lel, ale e daj pes ajci vesekedinelas le uradňikenca, hoj palis odoj phiravas, sar o jekhtho Rom. Kana gelom andre zakladno škola, imar oda sas aver. Amare čhavore andal e komunita man na kamenas te lel, phenenas, hoj som gadžo u ola so na sas Roma mange phenenas, hoj som Cigan. So duj serenge musaj somas sakovar vareso te dokazinel.

Andro bardejovsko okresis san prindžardo but beršenca sar aktivistas. Sar pes oda ačhilas?

Sas mange dešuochto berš kana šundom phureder muršen andre komunita te vakerel, sar džana te avri kidel u soske. O vakeriben man interesinelas

u phendom mange, hoj the me ajso vareso kamav te predživel, hoj o manuša te vakeren, hoj džana mange te čhivel, hoj man ela bareder šanca te pomožinel. Pal o jekh berš man dochudľom andre jekh grupa manuša, andre jekh themutnengri organizacija, savi prikerelas varesave Romen avka, hoj šaj kerenas vareso andre samosprava. Paš o jekhtho šajipen te thovel e kandidatura andre samosprava oda kerdom u gelom andro komunalna avri kidipena sar o kandidatos pro poslancos andro gavutno parlamentos. Oda sas but pharo, andre komunita chudľom the laďž, the o nakamiben. Phureder Roma mandar kerenas pheras, andro jakha, hoj som terno u miri fajta nane nič. Na mukhľom oda. Kamavas te dokazinel peske the la komunitake, hoj oda šaj kerav. Baro pomožipen chudľom mira paša famelijatar, susedendar the le prindžarde manušendar. O na Roma man dikhenas pre ulica u phenenas, hoj mište kerav e kandidatura, the hoj mange čhivena o hangos. Andro berš 2002 man dochudľom andro gaveskro parlamentos. Somas jekh Rom maškar o eňa poslanca andro gav.

Sar aktivistas, savo konkretno pomožipen diňan le Romenge?

Davas lenge e motivacija, kaj pen te interesinen pal oda, so pes kerel andro gav, hoj te keren peskro sar o poslanca andro gaveskro parlamentos. Le Romen oda but na interesinelas, ale jekh pal o jekh, chudle the on te dikhel, so pes kerel andro gav. Jekhtho uštar sas, hoj lenge kerdom e nominacija sar le dženenge andro avri kidipnaskre komisiji, u palis len akharavas pro sikhľuvibena, save sas vaš o manuša, o kandidata pro poslanca. Ola uštar ile sar pozitivna, o Roma sikhavenas buter interesos u andro komuniti maškar pende buter vakerenas pal oda, so pes kerel andro gava. Andro varesave gava pen palis dochudle jekh vaj duj po-

slanca u varekaj sas the o parlamenta kaj sas ča o romane poslanca. Andre lokalita Petrová sas the o romano šerutno, no pal o duj berša phagerdas o zakonos u o sudos leske ilas o mandatos.

Oda na sas lokho. So savoro pes ačhelas ole beršende?

Nekh buter so arakhavas sas o na ačaluľiben u ňisavo interesos. Andro buter komuniti pen o džene ulavenas andro buter famelijakre klani, save pen maškar pende marenas, savore kamenas te chudel e reprezentacija. Oda savoro miri buťi kerelas phareder, kampelas te del bari energija te sikhavel savore serenge, hoj ča jekhetanes len hin e šanca te chudel o poslaňecka mandata. The te oda zorales keravas, na resavas o lačhari-pen. Ola famelijakre klani buterval kerde avka, sar len manipulinde o na romane kandidata u on korkore pen palis na dochudle andro gaveskro parlamentos.

So konkretno kamenas te resel?

Kamavas te dikhel le Romen te bešel andro sako gaveskro parlamentos andro gava andro bardejovsko okresis. Vareso olestar resľam, andro varesave gava le komuniten hin sako avri kidipnaskro kotor peskre poslancen. Andro gav Frička andro palune komunalna avri kidipena doresľam, hoj penge o manuša avri ile romano šerutnes u the o parlamentos hino romano. Som lošalo, hoj the andro gava Cigelka, Lenartov, Varadka u Lukov hine o romane poslanca u šaj te keren pengro kotor andro averipena andro gava. Mangav lenge but zor.

Beršenca sanas andre politika pro savore učipena.

Kamavas o averipen u aver dikhipen la majoritatar pro Roma u lengri buťi andre komunalno politi-

že aj v obciach Cigelka, Lenartov, Varadka a Lukov sú róm-ski poslanci a môžu sa podieľať na zmenách v obci. Držím im palce.

Roky ste pôsobili v politike na všetkých úrovniach.

Chcel som zmenu a iný pohľad majority na Rómov a ich pôsobenie v komunálnej politike. Veril som tomu, že aj my musíme byť súčasťou verejnej moci. Nechcel som, aby sme len chodili voliť iných a oni budú opäť rozhodovať o nás bez nás. Neviem, či je to úspech, ale podarilo sa mi byť dvakrát poslancom obecného zastupiteľstva v obci Zborov. Takýto úspech som z Rómov mal iba ja. Niekoľkokrát som kandidoval vo voľbách do vyššieho územného celku, ale nemal som to šťastie byť poslancom za okres Bardejov. Bol som asistentom poslanca Národnej rady SR Petra Polláka, ktorý je v súčasnosti poslancom v europarlamente. Vo viacerých voľbách som pomáhal rómskym kandidátom do VÚC, národnej rady a eurovoľbách. U niektorých bolo moje snaženie aj úspešné.

Ako hodnotíte svoje pôsobenie na politickej scéne s odstupom času?

Medzi úspechy radím zapojenie Rómov do komunálnej politiky v okrese Bardejov. Vo viacerých obciach mali svojich poslancov v obecných zastupiteľstvách a podarilo sa nominovať jedného starostu v obci Frička, ktorý bol aj úspešný. Som rád, že sa mi počas daného obdobia podarilo vyvolať záujem aj u rómskych žien - kandidovali na pozície poslankyň. V obci Lenartov sa to podarilo.

V súčasnosti ste oblastný koordinátor v bardejovskom okrese v rámci národného projektu Zdravé komunity.

Začal som v roku 2013 ako koordinátor asistentov osvet-y zdravia pre oblasť Bardejov. Hoci som v okrese pôsobil ako aktivista a Rómovia ma poznali, musel som si vybudovať dôveru pre pozíciu, ktorú zastávam. V každej obci, v ktorej mám asistentov, som si musel upevniť aj vzťahy so samosprávou a pomáhajúcimi profesiami. Bol som nominovaný na predsedu Asociácie terénnych zdravotných asistentov (ATZA), kde som bol dva roky. Počas tohto obdobia sa nám spolu s členmi predsedníctva podarilo zabezpečiť pre asistentov pomôcky pre uľahčenie práce v teréne. Počas niekoľkých rokov sa podarilo v komunitách pomôcť niekoľkým klientom zabezpečiť zdravotnícke pomôcky ako polohovateľné postele, invalidné vozíky, podarilo sa umiestniť klientov do sociálneho zariadenia, vybaviť invalidný dôchodok, starobný dôchodok, pravidelnejší vývoz komunálneho odpadu, osadenie veľkokapacitných kontajnerov.

Pracovali ste aj s klientmi v prostredí nemocníc?

Pred štyrmi rokmi sa mi podarilo nadviazať spoluprácu s vedením Nemocnice s poliklinikou v Bardejove. Mal som stretnutie s riaditeľom nemocnice Mariánom Petkom, ktorému som predstavil projekt Zdravé komunity a oboznámil ho s činnosťou asistentiek v teréne. Pán riaditeľ spoluprácu hneď podporil. Zorganizovalo sa ešte jedno stretnutie, kde som dostal príležitosť projekt a žiadanú spoluprácu predstaviť primárom a vrchným sestrám všetkých oddelení v NsP v Bardejove. Odvtedy moje asistentky pravidelne v týždenných intervaloch navštevujú jednotlivé oddelenia, kde pomáhajú rómskym klientkam a vedú ich k zodpovednosti za svoje zdravie, k väčšej starostlivosti o novorodencov a svoje deti, k lepšej komunikácii s personálom oddelení a dohliadajú na dodržiavanie nastavenej liečby po prepustení z nemocnice. Táto forma spolupráce zaujala aj mojich kolegov a vedenie organizácie Zdravé regióny. Pripravili pilotný projekt, v ktorom oslovili niekoľko nemocníc v rámci pôsobnosti našich asistentov a spustili spoluprácu. Zamestnali asistentky so zdravotníckym vzdelaním.

Ako sa dnes pozeráte na problémy komunity?

Viaceré problémy majú svoje riešenia. Každá komunita je na okraji obce, čo je veľký problém, pretože majorita nevidí, alebo skôr nechce vidieť, čo všetko sa v komunitách deje a aké veľké problémy tie komunity ťažia. V komunitách je zlá alebo nekompletná infraštruktúra, sú tu zlé podmienky na bývanie, zlá hygiena, veľká nezamestnanosť a zlá vzdelanostná úroveň. Zlé je spolunažívanie v komunit-
te, ale aj s majoritou. Rómovia nemajú veľké možnosti ako tieto problémy odstrániť, alebo aspoň zmierniť. Verím tomu, že ak by v každej obci bolo zastúpenie Rómov v obecných zastupiteľstvách, bolo by to oveľa lepšie. Veľa Rómov je zamestnaných, ale len v rámci aktivačných prác. Pravidelný a patričný príjem je veľmi silným motorom k pozitívnym životným zmenám. Mojm cieľom je pomáhať Rómom a hľadať patričné riešenia pre komunity, ako aj pomôcť samosprávam tieto potreby obojstranne riešiť. Dúfam, že sa kariérne v rámci našej organizácie posuniem vyššie a nová pozícia a väčšie právomoci mi umožnia tieto ciele lepšie dosiahnuť.

Kolko vašich asistentiek osvet-y zdravia študuje?

Každá asistentka si zvyšuje svoje vzdelanie. Niektoré mali iba základné vzdelanie a iba pár malo učňovskú školu. Pred štyrmi rokmi som úspešne nadviazal spoluprácu so Súkromnou strednou odbornou školou v Bardejove, kde študujú a študovali asistentky osvet-y zdravia. Vďaka spolupráci s touto školou sa mi podarilo zapojiť do vzdelávania aj asistentov z iných skupín kolegov koordinátorov.

Príležitosť zvyšovať si vzdelanie som rozšíril aj medzi bežných ľudí z komunít, čo sa ujalo a každý školský rok sa zapája viacej asistentov, ako aj Rómov z komunít. V priebehu štyroch rokov sa zapojilo približne 50 asistentov a Rómov z troch okresov do vzdelávania.

V mojej skupine z jedenástich asistentiek získali dve maturitu, jedna nadstavbu, dokonca jedna nastúpila na vysokú školu do Košíc, kde študuje sociálnu prácu a už má za sebou úspešne jeden rok štúdia. Tento prístup sa mi veľmi páči a teší ma, že asistentky sú vo svojich komunitách pozitívnym príkladom. Aj napriek svojej práci, povinnostiam v domácnosti, starostlivosti o deti a rodinu úspešne zvládajú aj vzdelávanie. V rodinách asistentiek, ktoré úspešne získali maturitné vzdelanie, bola hrdosť na to, čo ich dcéry, sestry, mamičky a manželky dosiahli.

Súvisí podľa vás vzdelanie so zdravím?

Som presvedčený, že čím vyššie vzdelanie má človek, tým zodpovednejšie pristupuje k svojmu zdraviu. Vidím to pri našej práci v komunitách. Venujeme sa klientom a vedieme ich k zodpovednejšiemu prístupu ku svojmu zdraviu a zdraviu svojich detí. Klienti majú niekedy problém vysvetliť lekárom, čo ich presne trápi alebo opísať svoj zdravotný stav. Problém je aj vtedy, keď lekári vysvetľujú diagnózu, alebo nastavenú liečbu či užívanie liekov. Vo veľkej miere pomáhajú tieto nedostatky odstrániť asistentky. Vzdelanejší človek si uvedomuje, že zdravie je najvzácnejší dar, ktorý človek má. Preto sa o svoje zdravie zodpovednejšie starajú a dodržiavajú pravidelné preventívne prehliadky, dodržiavajú nastavenú liečbu, užívanie liekov, povinné vyšetrenie, osobnú, bytovú a komunálnu hygienu, zdravšie sa stravujú. Klienti s najnižším vzdelaním tieto veci ignorujú.

Vediete k dosiahnutiu vzdelaniu aj svoje deti?

Obe naše deti vedieme s manželkou k tomu, aby sa učili a získali patričné vzdelanie. Mám dcéru a syna, obaja študujú na konzervatóriu v Košiciach. Dcéra študuje herectvo a tanec. Po skončení by chcela pokračovať v štúdiu na vysokej škole v Prahe. Syn ešte len tento rok nastúpil do školy a študuje herectvo a spev. Verím, že aj on bude mať ambície pokračovať na vysokej škole.

Prezradte nám vaše pracovné plány do budúcnosti.

Rád by som sa kariérne aj finančne posunul a dúfam, že vďaka našej organizácii sa mi to podarí. Verím, že vzdelanie a pracovné skúsenosti, ktoré som nadobudol počas svojho života mi otvoria pomyselné dvere a budem môcť úspešne prekročiť ich prah.

Text a foto: Tomáš Sivák

ka. Pařavas oleske, hoj the amen musaj te chudel o than andre khetañibnaskri zor. Na kamavas, hoj amen ça te phiras te avri kidel aver dženen u on palis kerena pal amende bi amaro. Na džanav, te oda hino o doresipen, ale me somas duvar o poslancos andro gaveskro parlamentos andro gav Zborov. Ajso doresipen le Romendar doreslom ça me. Buterval somas o kandidatos andro avri kidipe-na andro učeder phuvakro kotor, ale na somas ajso bachtalo, hoj te avav o poslancos vaš o okres Bardejov. Somas o asistentos le poslancoske andre Narodno rada SR Petroske Pollakoske, savo hino akana o poslancos andro europarlamentos. Andro buter avri kidipena pomožinavas le romane kandidatenge andro VUC, narodno rada the andro euro avri kidipena. Varesave dženenge the pomožindom.

Sar dikhen tumari buñi pre politicko scena akana, pal o buter berša?

Maškar o pozitivna doresipena dikhav o faktos, hoj o Roma hine andre komunalno politika andro okres Bardejov. Andro buter gava len sas o poslanca andro gaveskro parlamenta u doreslam the le jekhe šerutnes andro gav Frička, savo sas lačho. Som lošalo, hoj prekal ola berša vazdlam opre the o interesos maškar o romane džuvla – sas o kandidatki vaš o poslankiñi. Andro gav Lenartov pes oda the ačhilas.

Akana san o oblastno koordinatoris andro bardejovsko okريس andro narodno projektos Saste komuniti.

Chudlom andro berš 2013 sar koordinatoris vaš o asistenta pro sastipen andro Bardejov. The te andro okريس somas o aktivistas u o Roma man prindžarenas, musaj somas te ačhavel o paťaben vaš e pozicija, savi kerav. Andro sako gav, kaj man hine o asistenta, musaj somas te zorarel o vztáhi le gaveha the le pomožipnaskre profesijenca. Chudlom e nominacija te avav o šerutno andre Asociacija vaš o terenna sastipnaskre asistenta (ATZA), kaj somas duj berša.Prekal ola berša amen jekhe-

tane le dženenca andal o šerutñipen doreslam oda, hoj le asistentenge dine o buťa save lenge lačharen e buñi andro terenos. Prekal varesave berša andro komuniti buter kljenta chudle o sastipnaskre buťa sar o vaďa save paruven e poloha, o invalidna verdana, thoďam le kljienten andro socijalna inštituciji, avri kerdam e invalidno penzija, e phurikañi penzija, feder žužaripen, kana pes kidel e komunalno mel, thoďam o kontajnera bara kapacitaha.

Kerenas buñi the le kljientenca andro ñemocñici?

Anglo štar berša chudlam te kerel e jekhetañi buñi le šerutnenca andal e Ñemocñica la poliklinikaha Bardejovoste. Sas man o kidipen le šerutneha andal e ñemocñica le Marianoha Petkoha, sikhadom leske o projektos Saste komuniti u phendom pal oda, so keren o asistentki andro terenos. O šerutno jekhwarestar kamelas e jekhetañi buñi. Kerďas pes mekh jekh kidipen, kaj man sas o šajipen te sikhavel o projektos the te mangel e jekhetañi buñi le primariske u šerutne pheñenge andal o savore kotora NsP Bardejovoste. Ole divestar mire asistentki sako kurko phiren pro oddele-nia, kaj pomožinen le romane pacijentkenge u sikhaven len pal o lengro sastipen u so musaj te keren, pal oda sar feder te kerel paš o neve čhavore s ulile the paš o čhavore, pal e feder komunikacija le personaloha andre ñemocñica u dodikhen hoj te keren savoro, so lenge kempel andro sastipnaskro procesos kana len mukhen khere andal e ñemocñica. Kadi forma cirdlas ke peste o interesos the mire kolegendar u šerutnendar andal o Saste regijoni. Kerde o pilotno projektos u phundrade e jekhetañi buñi. Dine buñi le asistentkenge saven hin sastipnaskre školi.

Sar adadives dikhen pro problemi, save hin la komunita?

Buter problemi šaj te lačharel. Sako komunita hiñi pro agor le gaveskro, so hin baro problemas, vaš oda, hoj e majorita na dikhel vaj na kamel te dikhel, so savoro pes andro komuniti kerel u save bare hine o problemi, save peren pre komunita. Andro komu-

niti hiñi nalačhi vaj nakompletno infraštruktura, hin adaj na lačhe thana vaš o bešipen, nalačhi higijena, baro bibuťariben u na dosta sikhluviben. Nalačho hino o jekhetano dživipen andre komunita, no the la majoritaha. Le Romen nane bare šanci te lačharel ola problemi, vaj len te kovľarel. Paťav oleske, hoj te sas andro sako gav le Romen e reprezentacija andro gaveskro parlamenti, oda elas feder. But Romen nane buñi, keren ça o aktivacna buťa. O regulerno the normalno poťiñiben hino but zoralo motoris kijo pozitivna dživipnaskre averipena. Miro res hin te pomožinel le Romenge te rodel o adekvatna lačharipe-na vaš o komuniti, the te pomožinel le samospravenge ola mangipena te lačharel, so duj serendar. Paťav, hoj miri karijera man andre amari organizacija ispidela učeder u e nevi pozicija u bareder kompetenciji mange dena o šajipena feder te resel ola resa.

Keci tumare asistentki vaš o sastipen phiren andro školi?

Sako asistentka sikhľol. Varesave lendar agorinde ça e zakladno škola u ça frima sas e učňovsko škola. Anglo štar berša chudlam šukares te kerel jekheta-nes le Privatno maškaruťňa odborno školaha Bardejovoste, kaj phirenas the phiren o sastipnaskre asistentki. Prekal kadi buñi la školaha reslam, hoj the aver asistentki andalo aver grupi chudle te sikhľol. O šajipen te chudel učeder sikhluviben buchalfardom the maškar o normalna manuša andal o komuniti, so sas mištes u sako školakro berš aven buter asistenta, the o Roma andal o komuniti. Prekal o 50 berša avle kijo 50 asistenta u Roma andalo o trin okresi u phiren andre škola. Andre miri grupa, dešujekh asistentkendar duj resle e maturita, jekh e nadstavba, jekh imar hiñi pre uči škola Kašate, kaj sikhľol e socijalno buñi u imar šukares kerdas o jekhto berš študijum. Oda drom but kamav u lošalo som, hoj o asistentki hine andre lengre komuniti o pozitivno motivos. The te keren e buñi, hin len o musaja andro khera, keren paš o čhavore the famelija, phiren the šukares andre škola. Andro fameliji, kaj o asistentki

resle e maturita, sas barikane pre oda, so lengre čhaja, pheña, daja u romňa doresle.

Džal o sikhaviben the sastipen vast vasteha?

Paťav, hoj so buter sikhľardo hino o manuš, buter dodikhel the pro peskro sastipen. Dikhav oda paš amari buñi andro komuniti. Keras le kljientenca u lidžal len ki o feder dikhipen pro lengro sastipen u the le čhavorengro sastipen. Le kljienten hin buterval phares te phenel pal o peskro problemas le doktorenge, so len hin vaj te phenel pal o lengro sastipen. Problemos hino the kana o doktora phenen pal e dijagnoza, vaj so lenge kempel te kerel, sar te lel o draba. But andre oda pomožinen o asistentki. Feder sikhľardo manuš džanel, hoj o sastipen hino oda nekh kučeder, so le manušes hin. Vaš oda pre pende u pro peskro sastipen feder dodikhen, phiren pro preventivna dikhipena, likereno o sastipnaskro procesos, len o draba, phiren ko doktora, likereno e personalno, kheratuñi the komunalno higijena, sasteder chan. O kljenta save nane sikhľarde ola buťa ignorinen.

Lidžan kijo sikhluviben the tumare čhavoren?

So duj amare čhavoren me the miri romñi lidžas kijo oda, hoj te sikhľon u te aven sikhľarde. Hin man e čhaj the o čhavo, so duj phiren pro Konzervatorijum Kašate. E čhaj sikhľol herectvo the o kheliben. Pal e škola kamelas te džal pre uči škola Prahate. O čhavo ada beršeste chudlas te phirel andre škola, sikhľol herectvo u giľavipen. Paťav, hoj the les ena ambiciji te džal dureder pre uči škola.

Phenen amenge tumare buťakre plani vaš o avipen.

Kamavas te džal dureder la karijeraha the financijenca, paťav, hoj palikerdo amara organizacijake oda the resava. Paťav, hoj o sikhluviben the o buťakre prindžaripena, save chudlom andro miro dživipen mange phundravena o vudara u me šaj džava prekal lende dureder.

Preložila Erika Godlová

Peter Sivák: Láka ma robiť výskum vo švajčiarskom CERN-e

Peter Sivák pochádza zo Svidníka, má 24 rokov a je doktorandom Technickej univerzity v Košiciach. Zaujíma sa o vedu, výskum a inovácie. Jeho diplomovú prácu ocenili na Slovensku aj v zahraničí. „Rodičia mi vždy zdôrazňovali, akú hodnotu a prínos má pre mňa vzdelanie. Motivovali ma a podporovali v štúdiu. Škola bola v našej rodine vždy prioritou,“ hovorí.

Aké boli roky v základnej škole a na gymnáziu?

Ak sa bavíme o základnej škole, bol som bol v triede jediný Róm asi do ôsmeho ročníka. Netvrdím, že som nemal kamarátov, ale nejaký čas trvalo, kým ma začali spolužiaci brať aspoň trochu za seberovného. Rovnako to bolo aj na strane učiteľov. Neraz sa stalo, že som bol nútený ukázať viac ako ostatní – dlhšie odpovedať pri tabuli, alebo som dostal akúsi bonusovú otázku, aby sa každý uistil, že daný predmet skutočne ovládam. Časom sa veľa zmenilo a povedal by som, že si ma učitelia dokonca obľúbili. Za strednú školu som si zvolil Gymnázium duklianskych hrdinov vo Svidníku, čo bola podľa mňa svojho času jedna z najlepších stredných škôl na východnom Slovensku.

Musel som byť od detstva pribojnejší ako ostatní, čo mi pravdepodobne ostalo dodnes. Určitým spôsobom to vytvorilo moje dnešné ja.

Ako vnímate Rómov?

Rómovia sú podľa môjho názoru veľmi šikovní ľudia. Vyrastáme ako bilingválni ľudia, ovládame dva jazyky, z toho jeden svetový, ktorým je rómčina. Myslím si, že každý ďalší jazyk je pre nás istým spôsobom jednoduchší. Vidím mladú generáciu, najmä deti, že ak majú motiváciu a niečo si zaumienia, sú ochotné urobiť viac, ako sa žiada. Dokážeme sa veľmi rýchlo učiť za pochodu, máme v sebe potenciál. Mnoho slávnych Rómov z histórie to len dokazuje.

Čo pre vás znamená vzdelanie?

Vzdelanie je určite dôležitou súčasťou života, obzvlášť pre nás, Rómov. Mňa posúva dopredu a zároveň ma núti prekonávať samého seba. Dovolím si tvrdiť, že aj vďaka vzdelaniu mám rád výzvy, skúšam nové veci a chcem ísť ďalej. Čím som starší, tým viac si uvedomujem, akú hodnotu vzdelanie skutočne má. Štúdium na vysokej škole ma obohatilo nielen po vedomostnej, ale aj po osobnostnej stránke. Odporúčam štúdium na univerzite každému mladému človeku. Je to naozaj dobrá voľba. Rozširuje obzory a otvára možnosti, ktoré človek predtým nevidel.

Prečo ste si vybrali práve Technickú univerzitu v Košiciach?

Už od detstva ma lákali neprebádané oblasti ako záhady vesmíru alebo Zeme. Chcel som robiť výskum, nájsť nové vynálezy, prísť s niečím revolučným, vytvoriť novú technológiu. Rád som čítal, pozeral dokumenty, veľmi som obľuboval fyziku. Všetko to mám rád dodnes. Zaujímala ma energia a jej premeny. Energii v podstate nevieme zničiť, nejde to. Energia nikde nevzniká, ani nezániká, vieme ju len premeniť na inú formu. Navyše platí zákon zachovania energie. Nevieme vyrobiť ani perpetuum mobile (stroj, ktorý by pracoval bez strát). Toto všetko bolo pre mňa šokujúce. Chcel som vedieť viac, a keď som ešte dávno pred maturitou čítal o vysokých školách, všimol som si svoj študijný odbor – využívanie alternatívnych zdrojov energie. Niečo vo mne mi povedalo, že toto je to pravé.

Zvažovali ste aj niečo iné?

Musím uznať, že som chvíľu uvažoval nad informatikou či počítačovou vedou, pretože mám rád počítače a zaujímam sa o programovanie. Napriek tomu svoje rozhodnutie rozhodne nefutujem, pretože štúdium na Fakulte ba-

níctva, ekológie, riadenia a geotechnológií Technickej univerzity v Košiciach určite bolo a je jedno z najlepších rozhodnutí, ktoré som kedy urobil. Mám naozaj rád to, čo študujem. Jednou z dobrých definícií úspechu je, ak človek robí to, čo je zároveň jeho hobby.

Začiatky štúdia nebývajú ľahké. Ako to prebiehalo u vás?

Zaujímavý bol už zápis. Bolo tam naozaj veľa študentov a viac než pravdepodobné bolo aj to, že všetci školu neskončíme. Čo sa týka samotného prvého ročníka, vôbec som neuvažoval o doktorandskom štúdiu. Naopak, nevedel som si zvyknúť na iný systém štúdia a popravde, nemal som spočiatku až také dobré známky. Dokonca som rozmýšľal, že skončím. Dnes viem, že som si prešiel cestou a procesom učenia, ktorým si v živote ľudia asi musia prejsť. Život totiž rád rozdáva cenné lekcie, a preto skôr než človek niečo vzdá, mal by si spomenúť prečo začal a pustiť sa do toho znova, tvrdšie, lepšie a vytrvalejšie.

Je iné žiť v Košiciach ako vo Svidníku?

oda, hoj oda mukhava. Adaðives džanav, hoj gefom prekal o drom u sikhľuviben, savo o manuša andro dživipen musaj te predžal. O dživipen lošales del o kuč lek-ciji, u vaš oda sigeder sar o manuš vare-sostar denašel, kampil, hoj peske te lepe-rel soske oda chudľas te kerel u te zuma-vel palis, zoraleder, feder u lungeder.

Hin oda avrether the dživel Kašate sar te dživel Svidňikoste?

Normalno, oda hin avrether. Svidnik hino o cikno foros, u te sikra ta sako pes sakoneha prindžarel, no bešel pes adaj mištes. The avka som lošalo, hoj šaj so-mas te sikhľol u te zumavel o študentsko dživipen Kašate. Somas lošalo, hoj Kašate man arakhavas but Romenca, save kere-nas e reprezentativno buči le manušenc u na dikhľom, hoj varekaske oda te diťhol sar o problemas.

Savi sas e situacija, kana tumenge phendán, hoj džana pro trito učipen andro uče školakro študijum?

Te džal pro doktorandsko študijum, oda mange avlas pre godi jekhtvar maškar o dujto u trito berš. Paš mande sas varesave manuša, save mange dine inšpi-racija. Maškar lende the mire uče ško-lakre sikhavne, adaðives imar mire kole-gi. Kana phendom, hoj džava pro dokto-randsko u kerđom mange nevo res, chud-lom te gondofinel, so savoro musaj kera-va, hoj te chudav so nekh bareder šanca. Džanavas, hoj oda lokhes na džala. Chud-lom te lačharel mire znamki, sikhľuvavas buter vaš mange. Keravas e bakalarsko buči, oda sas čačes lačo. Palis e diplom-o vo buči. Uštardom andro študentska suťaža. Phiravas the pre anglicko čhib, kaj na musaj somas.

Peter Sivák: Kamavas te kerel o rodipen andro švajcariko CERN

Peter Sivák hino Svidňikostar, hin les 24 berša u hino o doktorandos pre Technicko univerzita Kašate. Interesinel pes pal o džaňiben, rodipen u inovaciji. Leskri diplomovo buči chudľas o molipen pre Slo-vaťiko the andro aver thema. „O dad the e daj mange sakovar zorales phenenas, sa-vo kuč u lačo hin o sikhľuviben vaš man-ge. Denas mange motivacija, denas o phi-ko andro študijum. E škola, oda sas andre amari famelija sakovar e priyorita,“ phenel.

Save sas o berša pre zakladno škola u pro gimnazijum?

Te vakeras pal e zakladno škola, andre trijeda somas jekh Rom, dži o ochtoto berš. Na phenav, hoj man na sas kamarata, no oda sikra likerelas, dži man o čhavore dikhenas sar varekas so hin sajekh sar on. Ajse sas the o sikhavne. Na jekhtvar pes ač-hiľas, hoj musaj somas te sikhavel buter sar aver džene – buter te vakerel paš e tabuľa, vaj mandar phuče varesavo bonusovo phučiben, hoj te džanen te pal o predme-tos čačes džanav dosta. Beršenca pes but buťa parude u phenavas, hoj o sikhavne man the kamenas. Pre maškarutňi škola gefom pro Gimnazijum duklijansko hr-di-nov Svidňikoste, so sas, sar paťav, ole ber-šende jekh maškar o nekh feder maškarut-ne školi pro vichodno Slovaťiko.

Imar kanastar somas ciknoro musaj so-mas buter tromado sar aver džene, šaj, hoj oda mange ačhiľas dži akana. Varesar man-dar oda kerđas ajses, savo som adaðives.

Sar dikhen le Romen?

Me dikhav le Romen sar manušen, save hine godaver. Baruvass sar bilingvalna ma-

nuša, vakeras duje čhibenca, jekh lendar prindžardi andro svetos, oda hiňi e romaňi čhib. paťav, hoj sako aver čhib hiňi vaš amenge varesar lokheder te sikhľol. Di-khav e terňa generacija, nekh buter le čha-voren, hoj te len hiňi e motivacija u vareso penge čačes len andre godi, palis vaš oda keren buter, sar pes mangel. Džanas but sig te sikhľol andro procesos, hin amen po-tencijalos. But džene prindžarde Roma an-dre historija sikhaven, hoj oda hin čačipen.

So hin vaš tumenge o sikhľuviben?

O sikhľuviben hino o čačo kuč kotor an-dro dživipen, špecijalno vaš amenge, Ro-menge. Man oda ispidel dureder u mangel mandar te kerel buter sar paťavas, hoj šaj. Šaj phenav, hoj paľikerav sikhľuvibnaske, hoj akana kamav o neve mangipena, zuma-vav neve buťa u kamav te džal dureder. So som phureder, buter ačahľuvav, savo moli-pen čačes o sikhľuviben anel. O študijum pre uči škola man barvaľarđas, na ča džaňibnaha, no the miri personalita. Šaj phenav sako terne manušeske te džal pre univerzita. Oda hin čačes o lačo uštar. Buchľarel e godi u phundravel o šajipena, save o manuš angomis na dikhelas.

Soske tumenge avri iľan e Technicko univerzita Kašate?

Imar kana somas cikno, kamavas te džanel pal o na prindžarde buťa, sar o vesmir u so odoj hin, vaj ola na arakhle pre amari Phuv. Kamavas te kerel o rodipen, te arakhel avri neve buťa, te avel varesoha so hin revo-lučno, te avri kerel e nevi tehnologija. Ka-mavas te genel, dikhavas o dokumenti, but kamavas e fizika. Savoro oda kamav dži ada-

ðives. Interesinel man energija u lakre formi. E energija našti murdasas, oda na džal. E e-nergija ñikhhal na ufol aňi pes na našavel, so džanas hin te paruvel la pre aver forma. Opral oda hino o zakonos pal o energijakro likeripen. Na džanas aňi te kerel o perpetu-um mobile (e mašina savi šaj kerel bi te naša-vel energija). Oda savoro sas vaš mange šo-kos. Kamavas te džanel buter, u kana mekh but berša angle maturita genavas pal o uče školi, dikhľom odoj miri študijno špeciјaliza-cija – sar te kerel le alternativno zdrojenca vaš e energija. Vareso andre mande mange phendās, hoj oda hin so čačes kamav.

Gondofindán the pal o vareso aver?

Musaj te phenel, hoj sikra gondofinavas pal e informatika vaj počítačovo džaňiben, kamav o počítača u interesinel man te kerel o programi. No the avka mange nane phares vaš oda, so mange avri iľom, o študijum pre Fakultra vaš o baňi, ekologija, manažmentos u geotechnologiji pre Technicko univerzita Kašate sas čačes jekh maškar o nekh feder uštara, save kana kerđom. Čačes kamav oda, so sikhľuvav. Jekh buči savi phenel so oda hin o lačo doresipen hin, hoj kana o manuš kerel oda, so hino leskro hobby.

Jekhto uštara andro študijum nane lokhe. Sar oda sas tumenca?

Interesantno sas imar o zapisis. Avle ča-čes but študenta u savore džanenas, hoj na savore džene agorinaha e škola. Andro mi-ro jekhto berš mange aňi pre godi na avlas o doktorandsko študijum. O čačipen sas, hoj na sikhľiľom sig pro nevo sistemas adn-ro študijum u čačes, na sas man aňi ajse lačeke znamki. Avlas mange pre godi the

Určite je to iné. Svidník je malé mesto a takmer každý sa tu s každým pozná, no žije sa tu dobre. Napriek tomu som rád, že som mohol študovať a vyskúšať si študentský život v Košiciach. Páčilo sa mi, že som v Košiciach stretával mnoho Rómov, ktorí robili reprezentatívnu prácu s ľuďmi a ne- všimol som si, že by s tým mal niekto problém.

Za akých okolností ste sa rozhodli pre tretí stupeň vysokoškolského štúdia?

Myšlienka doktorandského štúdia ma po prvýkrát napadla na prelome druhého a tretieho ročníka. V mojom okolí bolo zopár ľudí, ktorí ma inšpirovali. Medzi nich patria aj moji vysokoškolskí učitelia, dnes už v podstate moji kolegovia. Keď som sa rozhodol pre doktorandské a dal si nový cieľ, začal som premýšľať, čo všetko budem musieť spraviť, aby som mal čo najväčšiu šancu. Vedel som, že to ľahké nebude. Začal som zlepšovať svoj prospech, učil som sa viac pre seba. Sústredil som sa na bakalársku prácu, čo ma fakt bavilo. Neskôr na diplomovú prácu. Rozhodol som sa zapojiť do študentských súťaží. Chodieval som aj na nepovinné prednášky v angličtine.

Najprv ste museli ukončiť druhý stupeň štúdia. Aká bola téma vašej diplomovej práce?

Názov mojej diplomovej práce je Analýza kombinovaného vykurovacieho systému s PCM (materiál s fázovými premenami) zásobníkom skupenského tepla. V podstate ide o vykurovací systém, ktorý sa skladá z troch základných častí a kombinuje solárny absorbér, tepelné čerpadlo a zásobník ľadu. Zásobník využíva latentné teplo a skupenské premeny z vody na ľad a opačne. Pri tomto procese sa samozrejme uvoľňuje obrovské množstvo energie, približne tolko, koľko by sme potrebovali na ohriatie jednotkového množstva vody z 0° C na 80° C, čo som aj skúmal. Dalo by sa povedať, že zásobník vďaka tepelnej kapacite vody funguje aj ako akási vodná batéria na tepelnú energiu (teplo). Jednoducho povedané, zohrievali sme vodu/ľad počas dňa zo slnečnej energie a toto teplo zo slnka ukladali pre budúce použitie.

Takto naakumulované teplo sme využívali na vykurovanie a ohrev teplej úžitkovej vody v čase, kedy to bolo potrebné. Nakoľko je zásobník dobre izolovaný od tepelných strát, funguje tento systém naozaj dobre. Navyše, systém je možné používať celoročne, v zime na vykurovanie a v lete ako klimatizáciu. Mojou úlohou bolo zozbierať údaje z jednotlivých snímačov celého systému v reálnom čase a analyzovať, ako sa tento systém správa. Na základe týchto údajov som potom vyhodnocoval priebeh pracovného cyklu a každú zaujímavú zmenu počas ôs-

mich mesiacov, vrátane vykurovacej sezóny. Podstatnou časťou výskumu bolo aj obdobie skupenských premien, kedy došlo k zamŕznaniu vody na ľad v zásobníku a opačne. Výsledky boli zaujímavé.

Zapojili ste sa do súťaží nielen na Slovensku.

Ako študent piateho ročníka som sa zúčastnil Študentskej vedeckej konferencie 2019, kde sa súťažne prezentovali výsledky záverečných prác. Konferencia sa skladala z dvoch kôl. Prvé kolo prebiehalo v Košiciach, kde sa mi podarilo za výskum a riešenie mojej diplomovej práce získať 1. miesto. Druhé kolo bolo medzinárodné a prezentácia prebiehala v anglickom jazyku. Zúčastnili sa ho študenti z troch univerzít krajín V4 (Slovensko, Poľsko, Česko), medzi nimi aj ja. Druhé kolo tejto konferencie sa konalo v Česku, na Technickej univerzite v Ostrave, kde sa mi taktiež podarilo získať 1. miesto za výskum a prezentáciu výsledkov. Okrem toho som získal aj cenu Zväzu slovenských vedecko-technických spoločností za študentskú vedeckú prácu v roku 2019 a stal som sa na pol roka ich ambasádorom.

Čo vám to dalo?

Všetky súťaže a ocenenia pre mňa majú veľkú hodnotu. Výskum ma stál veľa času a energie, veľa konzultácií, či postupujem správne. Som veľmi rád, že to nebolo zbytočné a že to vedia oceniť aj ľudia, ktorí poznajú skúmanú problematiku. Výskum a riešenie práce mi zároveň dalo väčší rozhľad a naučil som sa ako preniesť teoretické vedomosti do praxe. Pretože ak robíte a skúmate niečo, čo sa reálne deje, nemusí sa to správať, ako ste predpokladali. Navyše sa môžu vyskytnúť aj problémy, ktoré musíte adekvátne a rýchlo vyriešiť, čo vám znova prinesie nové a zaujímavé výsledky.

Ocenili vás aj na promóciách.

Áno, bol som ocenený Zväzom hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky za reprezentáciu fakulty na medzinárodnej súťaži Študentskej vedeckej konferencie.

Cítil som sa veľmi vďačne a nadobudol som pocit zadosťučinenia, pretože to nebolo ľahké. Navyše som sa snažil aj o to, aby som bol sám so sebou spokojný. Mal som za cieľ urobiť štátnice na áčka, čo sa mi aj podarilo. Cítil som veľkú vďaku, najmä voči svojim rodičom a všetkým, ktorí ma podporovali.

V čom je iné doktorandské štúdium?

Stále som študent, mám svoje povinnosti ako skúšky, dizertačná práca, články, konferencie, stáže, študijné pobyty, projekty. V rámci štúdia zároveň aj vyučujem, takže sa

popri tom venujem aj pedagogickej činnosti. V prvom semestri som učil dva predmety: Aplikovaná geoštatistika a modelovanie ložísk a Navrhovanie fotovoltaiických zariadení. S vyučovaním mám pozitívne skúsenosti a je to každopádne zmena, postaviť sa pred študentov a učiť predmety, ktoré som prednedávnom študoval ja sám. Moja práca mi ale naozaj veľa dáva, zdokonaľujem sa a zároveň sa snažím adekvátnym spôsobom niečo nové naučiť aj študentov. Navyše mám možnosť porovnať školu z rôznych uhlov pohľadu ako študent, ale aj ako učiteľ, čo je dobrá skúsenosť.

Čo sa vám zatiaľ podarilo v pozícii doktoranda vysokej školy?

Zúčastnil som sa na projekte LIMBRA, ktorý je súčasťou medzinárodného európskeho inštitútu pre inovácie a technológie EIT Raw Materials s centrálou v Nemecku. Projekt LIMBRA sa konal v Miškolci v Maďarsku, kde sa stretli zástupcovia študentov zo štyroch univerzít krajín V4 (Slovenska, Česka, Poľska, Maďarska).

Za úlohu sme dostali riešiť reálne technologické, ale aj ekologické problémy jednej firmy. Projekt sme riešili v dvoch tímoch. Naším cieľom bolo nájsť riešenie, akým by firma produkovala menej odpadu a spôsob, akým by mohla byť ekologickejšia, s prihliadnutím na finančné zdroje. Tento projekt trval štyri mesiace, úspešne sme ho ukončili. Zaujímavá skúsenosť v tom, že som pracoval v tíme a riešil reálny problém.

Aké sú vaše ďalšie plány?

Veľmi rád by som sa v rámci štúdia zúčastnil programu pre doktorandov v európskej organizácii pre jadrový výskum CERN vo Švajčiarsku. Táto organizácia je najväčším výskumným centrom v Európe, kde sú vedci z celého sveta. Okrem hlavného poslania CERN-u skúmať základné otázky ľudstva, ako vznikol vesmír a z čoho je zložený, tu vedci majú priestor, čas a financie aj pre výskum v akejkoľvek inej oblasti. Mnoho vynálezov a nových technológií pochádza práve z CERN-u. Napríklad World Wide Web, ktorý každý pozná z internetového prehliadača ako skratku www.

Keďže CERN ponúka možnosť absolvovať časť doktorandského štúdia priamo u nich, veľmi rád by som tam pracoval na výskumnej časti svojej dizertačnej práce. Samozrejme si uvedomujem, že je potrebné na sebe neustále pracovať a zdokonaľovať sa, aby to bolo možné. Láka ma možnosť získať skúsenosti tohto typu a pracovať na niečom hodnotnom. Je to zároveň aj jeden z mojich snov a cieľov z detstva.

Text: Tomáš Sivák, foto: archív REF

Jekhto sas te agorinel o dujto učipen pro študijum. Savi sas e tema andre tumari diplomovo buťi?

Miri diplomovo buťi pes vičinel Analiza pro kombinovano fitibnaskro sistemas le PCM (o materijalos fazovo paruvipnenca) gonoha pro skupensko taťipen. Oda hino o sistemas prekal savo pes fitinel, u kerdo hino trine zakladno kotorendar, e kombinacija kaj hino o solarno absorberis, taťipnaskro čerpadlos u gono legoha. O zasobňikos kerel prekal o latentno taťipen u skupensko paruvipena paňestar pro legos u pale. Kada procesos del avri but energija, ajci, keci kampelas kaj te taťaras jekh kotor paňi khatar o 0° C pro 80° C, u pal oda me rodavas. Šaj pes phenel, hoj o zasobňikos, palikerdo le taťipnaskra kapacitake so phirel le paňeske, kerel buťi the sar varesavi paňeskri baterija pre taťipnaksri energija (o taťipen). Jekhe laveha, divese taťarahas paňi/legos la khameskra energijaha u oda taťipen le khamestar pakinahas u thovahas les pre sera.

O taťipen so avka opre kidľam palis fitinelas u taťarelas o paňi vaš o kherutne buťa, kana oda kampelas. O zasobňikos hino mište izolovano hoj te na našavel o taťipen, o sistemas čačes kerel mištes. Mekh so, o sistemas šaj kerel buťi prekal o savoro berš, jevende te fitinel u ňilaje pre klimatizacija. Miri buťi sa ste kidel opre o informaciji andal o snimača savore sistemostar andro realno časos u te kerel e analiza, so kada sistemas kerel. Prekal ola informaciji palis dikhavas, sar džalas o butakro ciklus u sako interesantno paruvipen prekal ochto čhona, the kana sas e sezona te fitinel. O baro kotor andro rodipen sas the o momentos, kana pes paruvelas o skupenstvo, kana o paňi fadinelas pro legos andro zasobňikos u pale. Oda, so arakhlam, sas interesantno.

Gelan andro suťaži, na ča pre Slovaťiko.

Kana somas andro pandžto berš somas pre Študentsko džañibnaskri konferencija 2019, kaj pen kerelas e suťažno prezentacija pal o arakhipena andro diplomova buťa. E konferencija sas duj kotorendar. Jekhto kotor sas Kašate, kaj chudľom vaš o rodipen u oda, sar kerdom miri diplomovo buťi o 1. than. O dujto kotor sas maškarthemutno u e prezentacija sas andre anglicko čhib. Odoj sas o študenta pal o trin univerziti andal o V4 thema (Slovaťiko, Polťiko, Čechiko), maškar lende the me. Oda dujto kotor konferencijakro sas andro Čechiko, pre Technicko univerzita Ostravate, the odoj doresľom o 1. than vaš o rodipen u prezentacija pal oda, so arakhlom avri. Bijo oda chudľom the o molipen khatar Asocijacija slovaťiko džañibnaskre-technicka firmendar vaš e študentsko džañibnaskri buťi andro berš 2019 u palis somas jepaš berš lengro ambasadoris.

So oda tumenge diňas?

Savore suťaža u molipena mange hin but kuč. O rodipen man molas but idejos the energija, but konzultaciji, te kerav e buťi lačhes. Som but lošalo, hoj oda na sas vaš ňisoske, u hoj the o manuša, save prindžaren e rodipnaskri problematika, oleske džanen te del o molipen. O rodipen u e buťi mange diňas buchleder dikhipen u sikhľiľom, sar te prelel o teoreticka džañibena andre praks. Vaš oda, hjo te keren u roden pal varesoste, so pes realno ačhel, na musaj oda te kerel savoro avka, sar užaren. Šaj pen sikhaven the o problemi, save musaj adekvatno u sig te lačharel, u oda tumenge anela neve u interesantna prindžaripena.

Chudľan o molipen the paš o promociji.

He, chudľom o molipen khatar e Asocijacija vaš e metalargija, ťažobno industrija u geologija andre Slovaťiko republika vaš e reprezenta-

cija le fakultakri pre maškarthemutno suťaž pre Študentsko džañibnaskri konferencija.

Palikeravas lengue šunavas ajsi satisfakcija, vaš oda, hoj oda na sas lokhes te kerel. Zumavavas the te avav me smirom manca. Miro res sas te kerel o štatňici pro ačka, oda the resľom. Bares palikeravas, nekh buter mire dadeske u dake u savorenge, save mange pomožinenas.

So hino aver pro doktorandsko študijum?

Sakovar som mekh študentos, hin man mire musaja sar o skuški, e dizertačno buťi, o lekhabivena, konferenciji, staži, študijna droma, projekta. O kotor andro študijum hin oda, hoj the sikhavav, kerav the pedagogicko buťi. Andro jekhto semestros sikhavavas duj predmeta: Aplikovano geoštatistika u sar te kerel o modela pal o ložiska u o Dizajn vaš o fotovoltaicka aparata. O sikhaviben dikhav sar pozitivno prindžaripen u oda hin čačes aver, te terdol anglo študenta u te sikhavel o predmeti, save mekh na but angomis me sikhľuvavas. Miri buťi mange čačes but del, lačharav man u sajekh kamav adekvatno dromeha te sikhavel vareso nevo the le študenten. U hin man o šajipen te dikhel e škola sar o študentos, no the sar o sikhavno, u oda hin lačho prindžaripen.

Sar o doktorandos pre uči škola, so dži akana resľan?

Somas andro projektos LIMBRA, savo hino o kotor andro maškarthemutno europakro inštitutos vaš o inovaciji u tehnologiji EIT Raw Materials la centralaha andro Němciko. O projektos LIMBRA pes kerelas andro Miškolc andro Ungriko, kaj pen arakhle o študenta andal o štar univerziti andal o V4 thema (Slovaťiko, Čechiko, Polťiko, Ungriko).

Amari buťi sa ste lačharel o realna technologicka, no the ekologicka problemi andre jekh firma. O projektos kerahas andro duj timi. Amaro res sas te arakhel o drom, sar e firma te kerel frimeder mel u sar šaj te avel buter ekologicko, no the te dikhel pro finančna mangipena. O projektos džalas štar čhona, u amen les mištes the agorindam. Interesantno prindžaripen olear, hoj keravas andro timos u lačharavas o realno problemas.

Save hine tumare aver plani?

But kamavas andro miro študijum te džal andro programas vaš o doktoranda andre europakri organizacija vaš o nuklearno rodipen CERN andro Švajčiarsko. Kadı organizacija hiňi nekh bareder rodipnaskro centrum andre Europa, kaj hine o džande manuša pal e savori luma. Bijo nekh bareder buťi, so kerel o CERN – te rodel pal o fundamentalna manušikane phučibena, sostar pes ačhilas o vesmir u sostar hino kerdo, adaj le džande manušen hin o than, o idejos u o financiji pro rodipen andro sako aver sfera. But doresipena u neve tehnologiji hine andal o CERN. Sar o World Wide Web, savo sako prindžarel prekal o internetovo rodipnaskro programas sar o čarňipen www.

O CERN del o šajipen te kerel o kotor doktorandsko študijum kel ende, but avavas lošalo te odoj šaj keravas buťi pro rodipnaskro kotor andre miri dizertačno buťi. Normalno džanav, hoj kempel pre peste sakovar te kerel buťi u lačharel pes, hoj oda pes šaj te resel. Kamav oda šajipen te sikhľol u te prindžarel the oda u te kerel buťi pro vareso kuč. Oda hin the jekh mire sunendar the resendar, save man sas sar cikne čhavores.

Preložila Erika Godlová

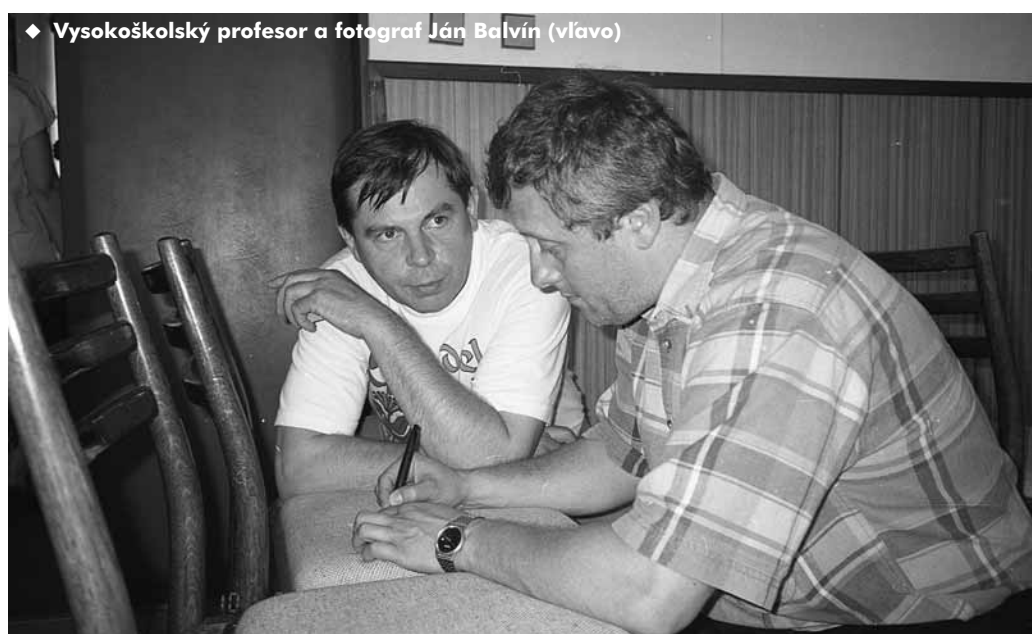
♦ Niekdajšia redakcia novín. Zľava Denisa Havrlová, Daniela Hivešová Šilanová, Žofia Temkoviczová, Mária Hušová, Jozef Ferenc

♦ Romistka Milena Hübschmannová a lingvista Marcel Courthiade

♦ Daniela Hivešová Šilanová a Elena Lacková

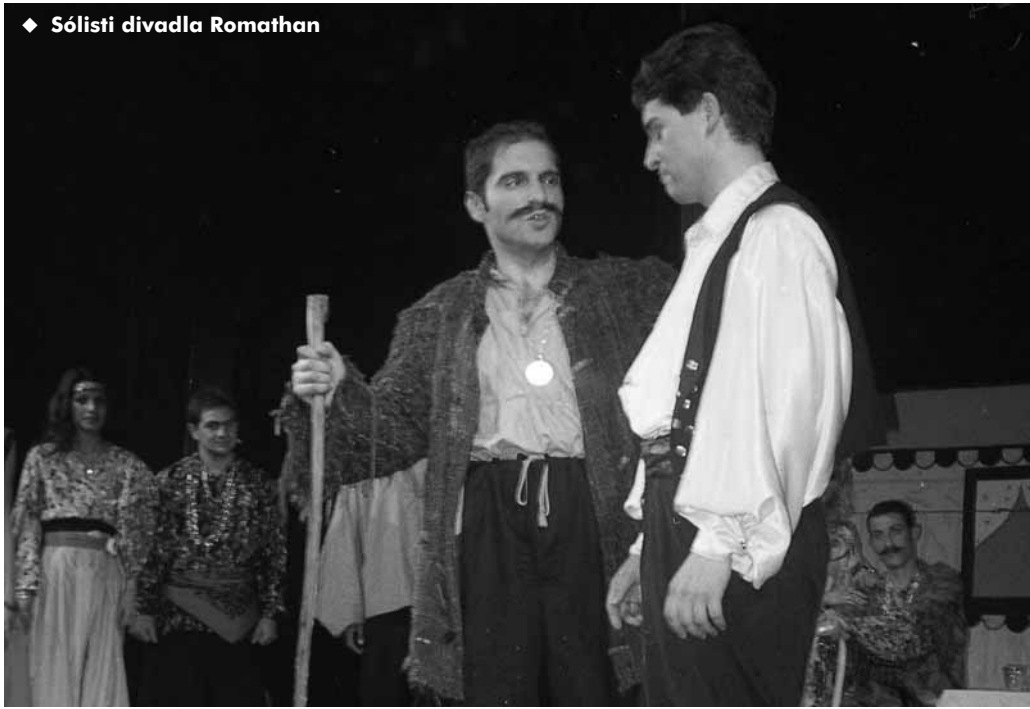

♦ Vysokoškolský profesor a fotograf Ján Balvín (vľavo)

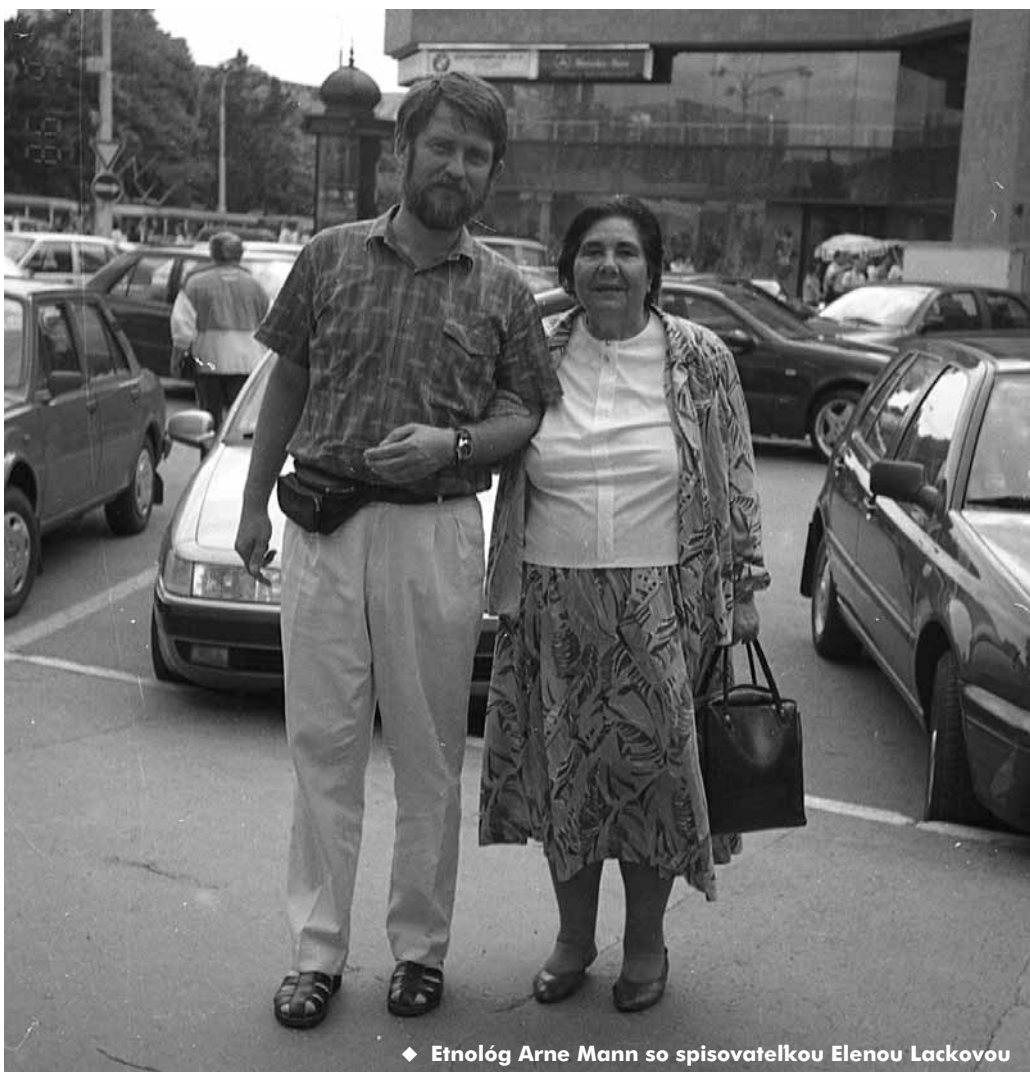

♦ ETP Slovensko otvorilo komunitné centrum v Levoči v roku 2002

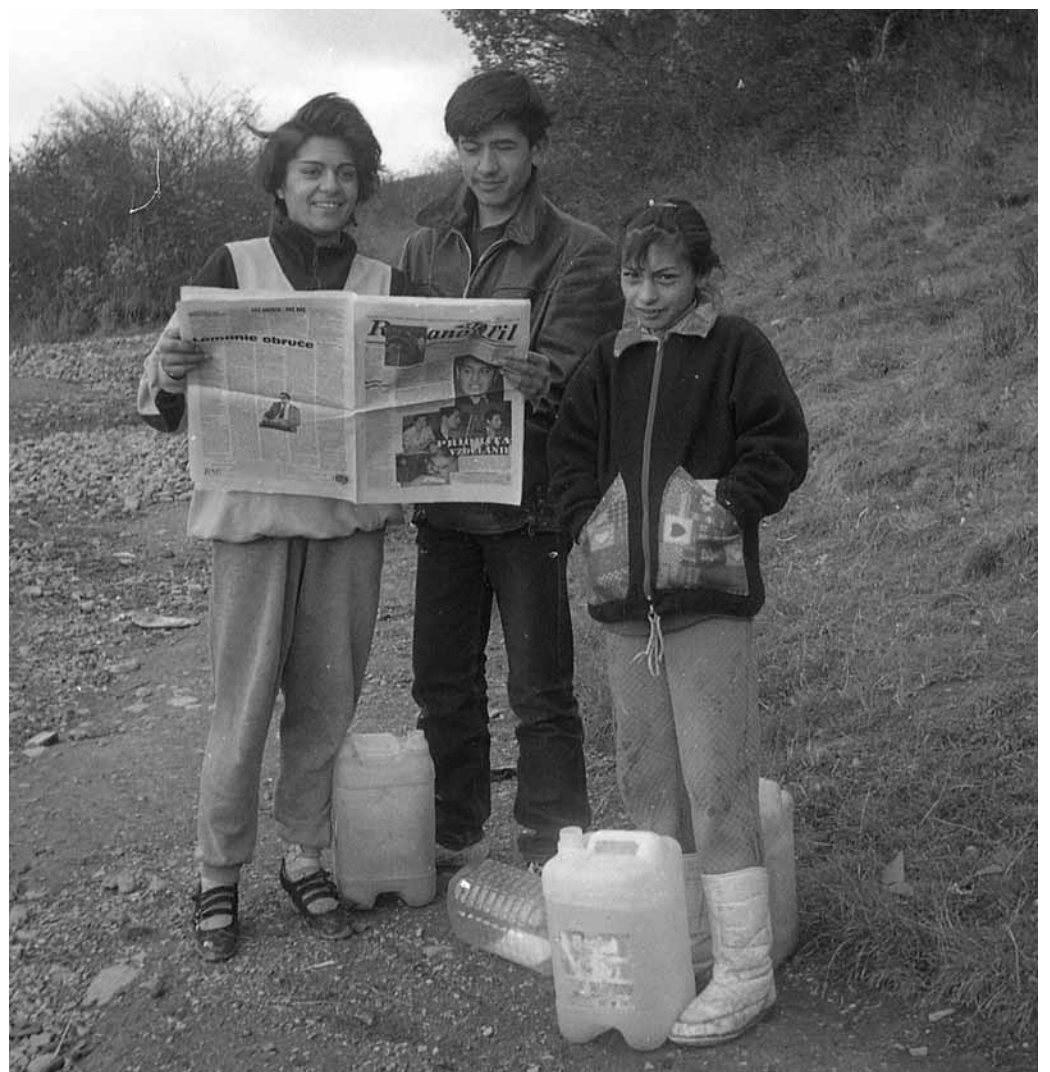
◆ Sólisti divadla Romathan

◆ Súčasný europoslanec Peter Pollák (druhý vpravo) ako aktivista na regionálnej úrovni.

◆ Etnológ Arne Mann so spisovateľkou Elenou Lackovou

4 VECI, KTORÉ POTREBUJETE VEDIEŤ O KORONAVÍRUSE COVID-19

ČO JE TO KORONAVÍRUS?

Ochorenie COVID-19 je infekcia dýchacích ciest spôsobená koronavírusom SARS-CoV-2, ktorý bol identifikovaný na konci roku 2019.

Ako sa prenáša?

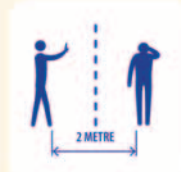
Primárne sa koronavírus prenáša zo zvierata na človeka. Mutáciou sa koronavírus dnes prenáša z človeka na človeka.

Koho ohrozuje?

Predovšetkým ľudí, ktorí boli v posledných 14 dňoch v oblastiach, kde sa koronavírus vyskytuje. Ohrození sú aj ľudia, ktorí sa nachádzali v blízkosti kontaktu s osobou, u ktorej vírus diagnostikovali v laboratóriu.

AKO SA MÔŽEM CHRÁNIŤ?

Kedže nepoznáme vakcínu proti vírusu, správať sa treba ako pri chrípke:

Vyvarujte sa **blízkych kontaktov s ľuďmi**, ktorí sú chorí. Udržujte si od nich odstup minimálne 2 metre.

Pri kýchaní a kašli si zakryte ústa jednorazovou papierovou vreckovkou alebo lakťovou jamkou. **Nekýčajte a nekašlite do dlane.**

Ruky si často umývajte mydlom a vodou najmenej po dobu **20 sekúnd** alebo pomocou dezinfekčného prostriedku na ruky s obsahom etanolu.

Nie je potrebné nosiť tvárovú masku, ak sa cítite zdravo a nemáte príznaky. **Masku nosia iba chorí** a ľudia, ktorým to odporúča zdravotníci.

AKO ROZPOZNAŤ PRÍZNAKY?

Kto má vysoké riziko?

Vysoké riziko majú starší dospelí, ľudia s oslabenou imunitou alebo pacienti s chronickými chorobami, so srdcovo-cievny, neurologickým, pľúcnym ochorením alebo rakovinou.

Aké sú 4 základné príznaky?

Čo robiť, ak máte príznaky a vysoké riziko?

Zatelefonujte čím skôr svojmu lekárovi. Telefonicky mu povedzte o svojich príznakoch, prípadne svojich kontaktoch v zahraničí skôr, než ho navštívite v jeho ambulancii.

Prečo treba volať lekárovi pred návštevou?

Telefónat pred návštevou vášho lekára vám zabezpečí správne poskytnutú a bezpečnú zdravotnú starostlivosť. Lekár sa na vašu navštevku pripraví, zabezpečí, aby ste neohrozili ostatných pacientov. Prispejete k tomu, aby sa koronavírus na Slovensku nešíril tak rýchlo a nekontrolovane, ako v iných krajinách.

ČO ROBIA ZDRAVOTNÍCI?

Lekári, sestry, iní zdravotníci, vedci, verejní zdravotníci a ďalší odborníci pracujú najmä na:

- tvorbe a vydávaní odporúčaní a štandardných postupov pre nemocnice a zdravotníkov;
- spolupracujú s miestnymi, štátnymi, regionálnymi a globálnymi partnermi na šírení správnych informácií a postupov;
- zabezpečení zdrojov a odborníkov pre manažment pre záchyt nových prípadov;
- vykonávaní diagnostických testov pre skorší záchyt ochorenia;
- študujú šírenie koronavírusu a možnosti liečby ochorenia COVID-19, s cieľom lepšej ochrany obyvateľov Slovenska.

SO TE KEREL, KANA DROMAREN ANDAL NASVALARDO THAN VAŠ NEVO KORONAVIRUSOS THE HIN TUMEN KERAĐIPEN, CHASABEN VAJ PHURDUŇIPEN?

Kana tumenge pen dičhona avri o priznaka vaš phurdipnaskero nasvalipen, phenen od le urñisalipnaskere dženenge.

Kana imar san pro letiskos, na odžan andal ada than the roden doktoriskeri služba andro letiskos.

Kana san khere, ñikhaj na džan. Na ačhuven avri jekhetanes le aver manušenca.

Telefonikanes vičinen peskere doktoriske vaj doktoriskeri sigutñipnaskeri služba. Phenen lenge vaš peskero ačhiben andro rizikovo than.

Dojekhvar tumenge moren o vasta le sapuñiha the pañaha. Kana nane, zachuden dezinfektika maškaripea prekal alkoholiko bazutñipen.

Kana chasan, učharen tumenge o vušta the o nakh le khosnoreha vaj zachuden e baj, na o vasta!

Ministerstvo zdravotníctva SR vydáva aktuálne informácie o ochorení na stránke ÚVZ SR a www.standardnepostupysk v časti pre pacientov. Zdroj: CDC, 2020

SLOVENSKÝ
PACIENT

Preventívne
postupy

Štandardné
postupy

Sar te cikñisaľol o rizikos vaš koronavirusoskeri infekcija?

Moren tumenge o vasta le sapuñiha the pañaha vaj maškaripea le alkoholiko bazutñipna.

Zaučharen tumenge o nakh the o vušta, kana chasan vaj kichinen le khosnoreha, vaj la bonďardo bajaha.

Na ačhuven pašes le manušenca, so pre lende dičhon priznaka vaš nakhatos the chripka.

O mas the jandre but zoraľes taven.

Na domukhen vaš bjozaarakhado čalaviben le vešengere the kherutna džvirenca.

ÚRAD
VEREJNÉHO
ZDRAVOTNÍCTVA
SLOVENSKEJ
REPUBLIKY

World Health
Organization

Hogyan csökkentjük a koronavírus-fertőzés kockázatát?

Mosson kezet szappannal és vízzel vagy alkoholos fertőtlenítővel

Zsebkendőbe vagy a könyökhajlatba köhögjön vagy tüsszentsen

Kerülje a közeli kontaktust olyan személyekkel, akik náthásak, vagy akiknek influenzás tüneteik vannak

A húst és a tojást alaposan főzze meg

Ne érintkezzen védőeszköz nélkül vadállatokkal vagy haszonállatokkal

ÚRAD
VEREJNÉHO
ZDRAVOTNÍCTVA
SLOVENSKEJ
REPUBLIKY

World Health
Organization

COVID-19 RÁDY PRE VEREJNOSŤ

Od decembra 2019, boli v nemocniciach v meste Wuhan v Číne, postupne hlásené viaceré prípady neobjasniteľného zápalu pľúc, ktorých spoločným znakom bola predchádzajúca návšteva veľkého trhu morských plodov. Potvrdilo sa, že ide o akútnu infekciu dýchacieho systému spôsobenú vírusom COVID-19.

Odporúčania pre verejnosť

1 ČASTEJŠIE UMÝVANIE RUK

Pravidelne si umývajte ruky, najlepšie dezinfekčným mydlom (s aspoň 60%-ným obsahom etanolu v mydle). Používajte dezinfekčné gély a jednorázové dezinfekčné utierky na ruky. Ruky si umývajte pred konzumáciou jedla, po návšteve toalety, pred zapálením si cigarety, konzumáciou nápojov atď.

2 DODRŽIAVANIE BEZPEČNEJ VZDIALENOSTI

Dodržiavajte vzdialenosť minimálne 2 metre medzi vami a ľuďmi, ktorí kašľajú alebo kýchajú. COVID-19 sa šíri kvapôčkovým prenosom, čo znamená, že ak osoba kašle alebo kýcha, môžete vdýchnuť kvapôčky prenášané vzduchom obsahujúce vírus COVID-19.

3 VYHÝBANIE SA KONTAKTU RUK S TVÁROU

Rukami sa dotýkame mnohých povrchov, čím prichádzame do kontaktu s baktériami a vírusmi. Následne pri kontakte neumytých rúk s očami, nosom či ústami uľahčujeme baktériam a vírusom vstup do celého tela.

4 DODRŽIAVANIE RESPIRAČNEJ HYGIENY

Respiračná hygiena znamená, že kýchať a kašľať by ste nemali do dlani alebo do otvoreného priestoru. Použite jednorázovú vreckovku, ktorú ihneď vyhodíte. Ak nemáte možnosť použiť vreckovku, kýchnite si do lakťovej jamky.

5 SLEDOVANIE SVOJHO ZDRAVOTNÉHO STAVU

Ak sa necítite dobre, máte teplotu a ste unavený alebo kašľáte, zostaňte doma. Ak máte podozrenie, že by sa mohlo jednáť o vírus COVID-19, telefonicky kontaktujte svojho lekára alebo zavolajte na Regionálny úrad verejného zdravotníctva v príslušnom kraji s nepretržitou prevádzkou 24/7.

RÚVZ BA 0917 426 075, RÚVZ BB 0918 659 580, RÚVZ NR 0948 495 915, RÚVZ TT 0905 903 053, RÚVZ TN 0911 763 203, RÚVZ ZA 0905 342 812, RÚVZ KE 0918 389 841, RÚVZ PO 0911 908 823.

6 POUŽÍVANIE OCHRANNÝCH POMÔCOK

Rúška, rukavice a iné ochranné pomôcky nepoužívajte opakovane. Vyhodzte ich ihneď po použití.

7 SLEDOVANIE AKTUÁLNYCH INFORMÁCIÍ

Zostaňte informovaný o vývoji situácie šírenia vírusu COVID-19. Držte sa pokynov svojho ošetrojúceho lekára a všeobecných nariadení Ministerstva zdravotníctva SR a RÚVZ.

Zdroj: <https://www.who.int/emergencies/slovenskoinfo/coronavirus-2019/advice-for-public>

